

«Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών»
«Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία»

Διπλωματική Εργασία

«Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος,
1916-1917»

Μαρία Κριτσαλιώτη

Επιβλέπων καθηγητής: Χρήστος Χρηστίδης

Πάτρα, Ιούνιος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος,
1916-1917»

Μαρία Κριτσαλιώτη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Χρήστος Χησιτίδης

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Μαριλένα Παπαδάκη

Πάτρα, Ιούνιος 2024

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή της διπλωματικής μου κύριο Χρηστίδη Χρήστο για την πολύτιμη καθοδήγηση, τις ουσιαστικές παρεμβάσεις και την αγαστή συνεργασία.

Ξεχωριστές ευχαριστίες στις αγαπημένες μου συμφοιτήτριες και συνοδοιπόρους στο ταξίδι της ιστορικής γνώσης Βιργινία Δακανάλη, Έλενα Πανοπούλου και Μαρουσώ Τσιριγωτάκη, που μοιραστήκαμε ανησυχίες μα και χαρές.

Τέλος ευχαριστώ από καρδιάς τους γονείς μου Παρασκευή και Γιάννη, τον θείο μου Άγγελο και τον σύντροφό μου Αλέξανδρο για την αμέριστη υποστήριξη και τις καίριες συμβουλές τους καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Περίληψη

Ο Εθνικός Διχασμός, μία από τις μελανότερες σελίδες της ελληνικής ιστορίας, προκλήθηκε από τη σύγκρουση μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου για τη χάραξη της πιο εθνικά συμφέρουσας εξωτερικής πολιτικής εν μέσω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η παρούσα διπλωματική εστιάζει στο γεγονός ότι το «εθνικό σχίσμα» ήταν, πέρα από μία οξεία εσωτερική αντιπαράθεση με κοινωνικοπολιτικές ρίζες, ένα φαινόμενο προπαγάνδας, που ασκήθηκε από τις δύο κυρίαρχες αντιμαχόμενες παρατάξεις, τους βασιλικούς και τους βενιζελικούς. Αμφότερες πλευρές επιχείρησαν με όχημα τον Τύπο και τα ποικίλα προπαγανδιστικά κείμενα να προσεταιριστούν τις μάζες και να διαμορφώσουν συνειδήσεις, οικοδομώντας μια διχαστική φαντασιακή «πραγματικότητα» και παρουσιάζοντας τον αντίπαλο συνασπισμό ως προδοτική και επικίνδυνη μειοψηφία.

Μέσα από την παρουσίαση σημαντικών ιστορικών γεγονότων των ετών 1916-1917, όπως ήταν τα Νοεμβριανά που οδήγησαν σε ναυτικό αποκλεισμό της Αθήνας, το Ανάθεμα και η εκθρόνιση του μονάρχη, αναδείχθηκε ο κομβικός ρόλος της προπαγάνδας στην οικοδόμηση πολιτικών μύθων γύρω από τα πρόσωπα του άνακτα και του Κρητός πολιτικού, καθώς και των «Προστάτιδων» Δυνάμεων της Entente. Χάρη στην κατασκευή εσκεμμένων ψεμάτων και την παραποίηση της αλήθειας το πανίσχυρο εργαλείο συνέβαλε στο να δαιμονοποιηθεί ο εχθρός, να διογκωθεί το μίσος εναντίον του και να βαθύνει το χάσμα ανάμεσα στους βασιλικούς και τους βενιζελικούς.

Με την ανάλυση των προπαγανδιστικών μηχανισμών που συγκροτήθηκαν μετά τη ρήξη των δύο πρωταγωνιστών του Εθνικού Διχασμού και των διαμετρικά αντίθετων αφηγημάτων των υποστηρικτών του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, ο αναγνώστης καλείται να κατανοήσει την πολωμένη ατμόσφαιρα της εποχής και τον τρόπο με τον οποίο οι αντιμαχόμενες πολιτικές ομάδες προσπάθησαν να χειραγωγήσουν την κοινή γνώμη και να την πείσουν για την ορθότητα των θέσεών τους.

Λέξεις – Κλειδιά

Εθνικός Διχασμός, προπαγάνδα, ναυτικός αποκλεισμός, Δυνάμεις της Entente, Ελευθέριος Βενιζέλος, βασιλιάς Κωνσταντίνος

Abstract

The National Schism, one of the darkest chapters in Greek history, was caused by the conflict between King Constantine and the Prime Minister Eleftherios Venizelos over the formulation of the most nationally advantageous foreign policy during World War I. This thesis focuses on the fact that the "national schism" was, beyond an acute internal conflict with socio-political roots, a phenomenon of propaganda wielded by the two dominant opposing factions, the royalists and the Venizelists. Both sides attempted to use the press and various propaganda texts to win over the masses and shape public consciousness, constructing a divisive imaginary "reality" and portraying the opposing faction as a treacherous and dangerous minority.

Through the presentation of significant historical events of 1916-1917, such as the November Events that led to the naval blockade of Athens, the Anathema, and the dethronement of the monarch, the pivotal role of propaganda in building political myths about the figures of the king and the Cretan politician, as well as the "Protecting" Powers of the Entente, is highlighted. By constructing deliberate lies and distorting the truth, this powerful tool contributed to the demonization of the enemy, the amplification of hatred against them, and the deepening of the gap between the royalists and the Venizelists.

By analyzing the propaganda mechanisms established after the rupture between the two protagonists of the National Schism and the diametrically opposed narratives of the supporters of Venizelos and Constantine, the reader is invited to understand the polarized atmosphere of the era and the ways in which the rival political groups attempted to manipulate public opinion and convince it of the correctness of their positions.

Keywords

National Schism, propaganda, naval blockade, Entente forces, Eleftherios Venizelos, king Constantine

Περιεχόμενα

Περίληψη	v
Λέξεις – Κλειδιά.....	v
Abstract.....	vi
Keywords	vi
Περιεχόμενα.....	vii
Εισαγωγή.....	1
1. Προπαγάνδα και δημιουργία πολιτικών μύθων	4
1.1 Η δύναμη της προπαγάνδας - Η οικοδόμηση μιας διχαστικής φαντασιακής «πραγματικότητας» μέσω του Τύπου.....	4
1.2 Το πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου	6
1.2.1 Η σκιαγράφησή του από τη βενιζελική προπαγάνδα.....	6
1.2.2 Η σκιαγράφησή του από τη βασιλική προπαγάνδα	7
1.3 Το πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου.....	9
1.3.1 Η παρουσίασή του από τη βενιζελική προπαγάνδα.....	9
1.3.2 Η παρουσίασή του από την αντιβενιζελική προπαγάνδα.....	11
1.4 Πολιτική μυθολογία βενιζελισμού	13
1.5 Κατασκευή αντίπαλου μύθου από τον αντιβενιζελισμό.....	15
2. Νοεμβριανά 1916	18
2.1 Ιστορικό πλαίσιο - Το τελεσίγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων προς τη βασιλική κυβέρνηση.....	18
2.2 Η παρουσίαση των Νοεμβριανών από τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές	20
2.2.1 Η ματιά των βενιζελικών.....	20
2.2.2 Η ματιά των αντιβενιζελικών	22
2.3 Τα έκτροπα σε βάρος των βενιζελικών.....	25
2.4 Επίστρατοι: «το ενδοξότερον κομμάτι του Έθνους» ή «αιμοσταγείς και απόλυτα εξαρτημένοι από τον βασιλιά»;.....	29
2.5 Η σχεδιαζόμενη υποτέλεια της Ελλάδας από τους Συμμάχους και τον «Αρχισυνωμότη» της Θεσσαλονίκης, πυρήνας της βασιλικής επιχειρηματολογίας.....	31
2.6 Τα τεχνάσματα ενός «αναξιόπιστου» μονάρχη – Το μερίδιο ευθύνης των Συμμάχων και του Fournet κατά τα αιματηρά επεισόδια	33
2.7 Η δραστική απάντηση της Entente ως επακόλουθο των Νοεμβριανών	35
3. Ανάθεμα Δεκεμβρίου 1916.....	39
3.1 Η πορεία προς το ανάθεμα	39
3.2 Η μεθόδευση του αναθέματος και ο πρωταγωνιστικός ρόλος του φιλοβασιλικού κλήρου.....	40
4. Η αποκλεισμένη Αθήνα του 1917 μέσα από την εφημερίδα Σκριπ	45
4.1 Σύμμαχοι, η πραγματική απειλή για την ελευθερία της Ελλάδας – Ισχυρή η λαϊκή βούληση για αποτίναξη του συμμαχικού ζυγού.....	45
4.2 Εκδηλώσεις λαϊκής λατρείας προς τον Κωνσταντίνο.....	47
4.3 Βενιζέλος, ένας ραδιούργος και εθνομίσητος προδότης.....	49
5. Η απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου	52
5.1 Η αυλαία έπεσε.....	52

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

5.2 Ο «θρήνος» των βασιλικών στον αντίποδα της ικανοποίησης των βενιζελικών	54
5.3 Η αντισυνταγματικότητα της απόφασης της Entente	55
5.4 Οι ύστατες τραγικές μέρες	57
Συμπεράσματα.....	59
Βιβλιογραφία.....	61
Παράρτημα Α: Εικογραφικό υλικό	68

Εισαγωγή

Ο Εθνικός Διχασμός και η ανάλυση των πολιτικοκοινωνικών και ταξικών του διαστάσεων έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης πλήθους εργασιών. Παρόλ' αυτά ερωτήματα αναφορικά με τα αίτια γένεσης μιας τόσο τραυματικής εμπειρίας για το σύνολο των Ελλήνων αναδύονται συνεχώς στο προσκήνιο. Πώς σε μια χώρα που βγήκε απ' τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους μεγεθυμένη και με αναβαπτισμένο το μεγαλοϊδεατικό της όραμα προκλήθηκε τόσο έντονη διχογνωμία στις συνειδήσεις του λαού;

Κάνοντας μία ιστορική αναδρομή η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διατήρησε ουδέτερη στάση και συμμετείχε μόλις τον Ιούνιο του 1917 υπό τον Βενιζέλο. Όμως η διένεξη μεταξύ των δύο πόλων εξουσίας, που αντιπροσώπευαν ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός, σχετικά με την πιο συμφέρουσα για το έθνος εξωτερική πολιτική στάθηκε αφορμή για την εκδήλωση μιας οξείας εσωτερικής διαμάχης, γνωστής ως Εθνικός Διχασμός. Με αφετηρία τις αρχές του 1915 και την πρώτη παραίτηση του Κρητικού πολιτικού απ' τον πρωθυπουργικό θώκο η αντιπαράθεση σχετιζόταν με τη νομή της εξουσίας ανάμεσα στη νέα εκσυγχρονιστική αστική και την παραδοσιακά συντηρητική τάξη.

Η κορύφωση της πολιτικής αντιπαλότητας έχει τις ρίζες της στις κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις, που προκλήθηκαν μετά το κίνημα στο Γουδί. Με την ενσωμάτωση των «Νέων Χωρών» μετά τους Βαλκανικούς απειλήθηκε έντονα η θέση των εκπροσώπων των παλαιών κομμάτων και του άνακτα. Η προσωποπαγής σύγκρουση πήρε ευρύτατες διαστάσεις, οδηγώντας ακόμα και σε γεωγραφική διαίρεση της χώρας, αφού για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία το 1916 συγκροτήθηκαν δύο διαφορετικές κυβερνήσεις.¹ Το χάσμα διευρύνθηκε, εξαιτίας της επέμβασης του ξένου παράγοντα στα εσωτερικά της χώρας και της επανειλημμένης παραβίασης εκ μέρους των δύο εμπόλεμων στρατοπέδων της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας.

Η υπόθεση εργασίας της παρούσας μελέτης συνίσταται στο ότι ο Εθνικός Διχασμός, όσο και αν βασίστηκε στις εσωτερικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, ήταν αναμφίβολα και ένα φαινόμενο «προπαγάνδας» σε μια περίοδο κατά την οποία αναγνωριζόταν

¹ Αλιβιζάτος, Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800- 2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011, σ.223-225.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

παγκοσμίως η συμβολή του Τύπου και των διαφόρων προπαγανδιστικών κειμένων στην ένταξη των μαζών στην πολιτική. Πιο συγκεκριμένα η εν λόγω διπλωματική αποσκοπεί στην παρουσίαση της προπαγάνδας που ασκήθηκε από βασιλικούς και βενιζελικούς, τις δύο κυρίαρχες αντίπαλες ομάδες του Εθνικού Διχασμού. Επιδίωξή μας είναι να αναδιφήσουμε στον τρόπο που αμφότερες οι πλευρές επιχείρησαν να προσεταιριστούν την κοινή γνώμη χωρίς να επιδιώξουν την πολιτική συναίνεση και προχωρώντας σε εξωθεσμικές ενέργειες.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στην προπαγάνδα και τον δημόσιο λόγο, που όχι μόνο τέθηκαν στην υπηρεσία του Διχασμού αλλά και τον όξυναν, ιδιαίτερα κατά την περίοδο του ναυτικού αποκλεισμού της Αθήνας μεταξύ 1916-1917. Καθώς πρόκειται για μια περίοδο ιδιαίτερα πυκνή σε γεγονότα, ως απαρχή της ανάλυσης επελέγησαν τα Νοεμβριανά του 1916 και ως καταληκτικό όριο η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, τον Ιούνιο του 1917.

Στη νοερή διαδρομή μας πολύτιμος οδηγός στάθηκε η διπλωματική διατριβή της Δέσποινας Παπαδημητρίου «Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917», που περιέχει πλήθος τεκμηριωμένων στοιχείων για το εν λόγω ζήτημα. Επιπροσθέτως το βιβλίο «Η προπαγάνδα στην υπηρεσία του Εθνικού Διχασμού» της Μαρίας Θεοδοσίου αποτέλεσε κύρια βιβλιογραφική πηγή. Πέρα απ' το δευτερογενές υλικό κομβικής σημασίας ήταν η πληθώρα των ψηφιοποιημένων φύλλων των εφημερίδων, διαθέσιμων στον ιστότοπο της βιβλιοθήκης της Βουλής. Ωστόσο το γεγονός ότι κάθε εφημερίδα ήταν «στρατευμένη», έθεσε εξ αρχής περιορισμούς σε μια πιο αντικειμενική ανάγνωση των γεγονότων και πολιτικών επιλογών. Ταυτόχρονα όμως επέτρεψε να αναδειχθεί ικανοποιητικά η επιχειρηματολογία κάθε παράταξης, προκειμένου να προβάλλει τα «δίκαιά» της και να κατακρίνει τον αντίπαλο.

Μερικά απ' τα ερωτήματα που τέθηκαν και γίνεται μια απόπειρα να απαντηθούν είναι τα εξής: Πώς ερμηνεύεται η αντιβενιζελική προπαγάνδα, που αποτελεί συμπύκνωση ενός έκδηλου φιλογερμανισμού και καταγγελίας της εξάρτησης της Ελλάδας απ' τις Δυνάμεις της Entente; Πώς συγκροτείται η πολιτική μυθολογία του βενιζελισμού με πυρήνα το στερεότυπο των «Προστάτιδων» Δυνάμεων; Πώς παρουσιάζεται ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος από τον φίλα προσκείμενο Τύπο στον καθένα ξεχωριστά;

Καταλληλότερη για την οργάνωση του υλικού κρίθηκε η θεματική ανάλυση, ενώ τα ιστορικά γεγονότα φωτίστηκαν λιγότερο. Για μεγαλύτερη διευκόλυνση του αναγνώστη ακολουθήθηκε χρονολογική σειρά. Στην προσπάθεια να αποδοθεί πιστότερα η πολωμένη πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής, γίνεται παρουσίαση αποκλειστικά των επιχειρημάτων

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

των αντιμαχόμενων πλευρών, όπως καταγράφονταν στα διάφορα προπαγανδιστικά έργα. Όπως είναι φυσικό, παρατηρείται μία ροπή διαστρέβλωσης της αλήθειας, αποσιώπησης πληροφοριών και ευτελισμού των αντιπάλων.

Οι χαρακτηρισμοί -βαρύτατοι συχνά- δεν υιοθετούνται από τη γράφουσα, ενώ η χρήση εισαγωγικών θεωρήθηκε απαραίτητη για τα χωρία που μεταφέρθηκαν αυτούσια. Η επιλογή αποσπασμάτων από διάφορα φύλλα εφημερίδων ή βιβλία εδράστηκε στη σκέψη πως η παράθεσή τους θα προσφέρει σαφέστερη εικόνα για την πρόσληψη των γεγονότων από βενιζελικούς και βασιλικούς αντίστοιχα.

Εν κατακλείδι μια ενδιαφέρουσα πρόταση είναι ο αναγνώστης να διαβάσει συγκεκριμένα κάθε φορά υποκεφάλαια, που παρουσιάζουν την οπτική της βασιλικής ή της βενιζελικής παράταξης, για να αντιληφθεί την ισχύ της προπαγάνδας την εποχή του Εθνικού Διχασμού. Θα διαπιστώσει πως η σκέψη του είναι πιθανόν να εγκλωβιστεί στα επιχειρήματα της μίας ή της άλλης πλευράς. Είναι γεγονός πως η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας μέσα από προπαγανδιστικά κείμενα μοιάζει με την αγωνιώδη Σισύφεια προσπάθεια. Δύσκολο εγχείρημα, αναμφίβολα!

1. Προπαγάνδα και δημιουργία πολιτικών μύθων

1.1 Η δύναμη της προπαγάνδας - Η οικοδόμηση μιας διχαστικής φαντασιακής «πραγματικότητας» μέσω του Τύπου

Ο όρος προπαγάνδα παρέπεμπε έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε θρησκευτικά ζητήματα. Έκτοτε συνδέθηκε σημασιολογικά με τη χειραγωγή της κοινής γνώμης.² Έχει αποδειχθεί πως σε περιόδους πολέμου η προπαγάνδα αναδεικνύεται ως ένα πανίσχυρο ψυχολογικό όπλο με ποικίλες λειτουργίες: συσπειρώνει τα πλήθη, καταργεί την επιθυμία συνέχισης του αγώνα, προκαλεί συναισθήματα ματαιώσης στην αντίπαλη παράταξη και εκμαυλίζει τις συνειδήσεις.³ Με εργαλεία την παραπληροφόρηση, το ψεύδος και την αυθαιρεσία ερεθίζει το λαϊκό πάθος και διογκώνει το μίσος κατά του εχθρού, που παρουσιάζεται με διαβολικές ιδιότητες πλήρως εκφυλισμένος. Όπως άλλωστε σημειώνει και ο Hans Speier «τα λόγια μπορούν να πετύχουν όσα δεν κατορθώνουν οι σφαίρες».⁴

Η τετραετία 1914-1918 κατείχε τα πρωτεία στην κατασκευή εσκεμμένων ψεμάτων και στη δαιμονοποίηση του αντιπάλου άνευ ηθικών φραγμών. Την ισχύ της προπαγάνδας συνειδητοποίησαν πρώτες οι Δυνάμεις της Entente, οι κυβερνήσεις των οποίων αξιοποίησαν την ταχεία εξάπλωση του τηλεγράφου και του Τύπου. Προπαγανδιστικοί μηχανισμοί, όπως οι υποκλοπές και οι πλαστογραφίες, και μέσα, όπως η διαφήμιση, τα φυλλάδια και οι αφίσες -ιδιαίτερα ισχυρά στο κοινό λόγω του οπτικού χαρακτήρα- τέθηκαν στην υπηρεσία τους.⁵

Απ' τις αρχές του 1915 λάμβανε χώρα ένας «ακήρυχτος» πόλεμος ανάμεσα στους πράκτορες της Entente και αυτούς των Κεντρικών Δυνάμεων. Αξιοποιούσαν τις επαφές τους με σημαίνοντα πρόσωπα της ελληνικής κοινωνίας, εξαγόραζαν ελληνικές εφημερίδες και φυσικά συκοφαντούσαν τους εχθρούς τους. Επιστράτευσαν πληθώρα πρακτικών, προκειμένου να επηρεάσουν την κοινωνία, καθώς η οξεία διαμάχη μεταξύ Κωνσταντίνου

² Θεοδοσίου, Μ., *Η προπαγάνδα στην υπηρεσία του Εθνικού Διχασμού*, Παπαζήση, Αθήνα, 2023, σ.27.

³ Messinger, G., *British propaganda and the state in the First World War*, Manchester University Press, Manchester, 1992, σ.145.

⁴ Θεοδοσίου, Μ., *ό.π.*, σ.33-35.

⁵ Στο ίδιο, σ.37-40.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

και Βενιζέλου τροφοδοτούσε τα μέγιστα την ξένη προπαγάνδα.⁶ Μπορεί συνεπώς να γίνει αντιληπτό πως στη διάρκεια πολέμων και γενικότερα σε κρίσιμες ιστορικά στιγμές οι αντίπαλοι συνασπισμοί στοχεύουν στη διαμόρφωση συνειδήσεων μέσω της παρουσίασης χαλκευμένων ειδήσεων.

Διόλου αμελητέα όψη της προπαγάνδας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν και η λογοκρισία, με την οποία επιτεύχθηκε η νόθευση της αλήθειας. Κατεξοχήν τομέας που λογοκρίθηκε και ελέγχθηκε επανειλημμένα ήταν ο Τύπος. Την περίοδο του Εθνικού Διχασμού συνέβαλε στη δημιουργία συγκροτημένης έκφρασης της εκάστοτε πλευράς και τροφοδότησε την υφιστάμενη αντιπαλότητα. Επιπροσθέτως πυροδότησε το αίσθημα λαϊκής ανασφάλειας και συνεισέφερε στην παγίωση συγκεκριμένων πολιτικών συμπεριφορών. Σύμφωνα με τη Δέσποινα Παπαδημητρίου άσκησε ένα είδος «μοντέρνας προπαγάνδας», καθώς στις συνέπειές του συγκαταλέγεται -μεταξύ άλλων- η δημιουργία αντιδράσεων όχλου.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο ρόλος του Τύπου δεν αρκείται στη διοχέτευση της πολιτικής κρίσης στο πλήθος αλλά συμβάλλει στη συγκρότηση μιας διχαστικής φαντασιακής «πραγματικότητας», που στηρίζεται σε μια αλληλουχία εικόνων και μύθων. Βάσει αυτής η άλλη παράταξη μετεξελίσσεται σε «προδοτική και επικίνδυνη μειοψηφία» και ο αντίπαλος σε προσωπικό εχθρό. Η διαμόρφωση των παραπάνω πρακτικών θεμελιώνεται με τη διάδοση στις μάζες εύληπτων στερεοτύπων και την καλλιέργεια συλλογικής ανασφάλειας για τον πόλεμο, μέσα απ' τη συστηματική προπαγάνδα στην οποία επιδίδονται οι αντιμαχόμενες πλευρές.⁷ Εν τέλει γίνεται σαφές πως αντιβενιζελισμός και βενιζελισμός δύναται να αντιμετωπιστούν και ως ιδεολογίες και συλλογικές νοοτροπίες, από τις οποίες κάθε μία συσπείρωνε έναν πιστό αριθμό υποστηρικτών.

⁶ Μιχαηλίδης, Ι., «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στο Σούρλας, Π. κ.ά. (επιμ). *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά συμποσίου 3-4 Οκτωβρίου, Θεσσαλονίκη, 2016, σ.39-45

⁷ Παπαδημητρίου, Δ., *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1990, σ.12-14.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

1.2 Το πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου

1.2.1 Η σκιαγράφησή του από τη βενιζελική προπαγάνδα

Αναμφίβολα ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπήρξε ένας πολιτικός που συνέβαλε καθοριστικά στην εκσυγχρονιστική πορεία της Ελλάδας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η φιλικώς προσκείμενη σε αυτόν προπαγάνδα τον παρουσίαζε ως «πολιτικό προφήτη», «δημιουργό της Μείζονος Ελλάδος», «χαρισματικό ηγέτη».⁸ Με την εμφάνισή του στην πολιτική ζωή της χώρας -μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909- αποκατέστησε το εθνικό γόητρο, χάρη στην πολυεπίπεδη ανόρθωση της χώρας και την επιτυχημένη ηγεσία του στους Βαλκανικούς Πολέμους. Παρουσιαζόταν απ'τους οπαδούς του ως ένας διορατικός, στοχοπροσηλωμένος πολιτικός που ενσάρκωνε τα ιδεώδη της αρχαίας Ελλάδας και σεβόταν απόλυτα τις συνταγματικές διαδικασίες αλλά και ως ένας ηγέτης που ενστάλαζε εμπιστοσύνη στην καρδιά του λαού.

Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Κρητικός πολιτικός συνειδητοποίησε πως δε θα ήταν προς το όφελος της χώρας να υιοθετήσει στάση απαθούς ουδετερότητας και πως το συμφέρον της ήταν να ταχθεί με τις δυνάμεις της Entente. Πολλοί ήταν εκείνοι που σ'αυτή την κρίσιμη στιγμή τον έβλεπαν ως ταγό του έθνους, χάρη στον οποίο θα γνώριζε νέες ένδοξες στιγμές.⁹ Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το παρακάτω απόσπασμα, στο οποίο ο Βενιζέλος εμφανίζεται ως η μοναδική ελπίδα αναγέννησης του Ελληνισμού: «Η Ελλάς σήμερα είναι Αυτός. Το λέγομεν τούτο [...] επειδή την ώραν αυτήν και της εθνικής θελήσεως και των ιδεωδών της Φυλής και της Ελληνικής Ειμαρμένης εκπροσώπησις ζώσα είναι μόνον ο Βενιζέλος. Ουδείς προ αυτού από 100 ετών ενεφάνισε μεγαλοφυέστερον και πιστότερον την ψυχήν του τόπου τούτου».¹⁰

Για τη φιλοβενιζελική προπαγάνδα μονάχα μία «πολιτική ιδιοφυΐα» σαν αυτόν μπορούσε να οδηγήσει στην απελευθέρωση των αλύτρωτων αδερφών και την ευόδωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Οι θιασώτες της πολιτικής του τού απέδιδαν χαρακτηρισμούς, όπως Μεσσίας, μάγος, γνήσιος πατριώτης, μεγαλόψυχος ηγέτης. Δεν πρέπει να ξενίζει η

⁸ *Εστία*, 22 Φεβρουαρίου 1915 & *Πατρίς*, 23 Δεκεμβρίου 1914.

⁹ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.100-106,113-114.

¹⁰ *Πατρίς*, 12 Σεπτεμβρίου 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

διατύπωση υπερβολών και η έξαρση του τόνου, καθώς εξυπηρετούσαν τον σκοπό του βενιζελικού αφηγήματος, τη δημιουργία ενός μύθου γύρω απ'το πρόσωπο του Κρητός πολιτικού. Αντιπροσωπευτικότατο δείγμα των παραπάνω υπήρξε η εκμετάλλευση μέχρι και του βαπτιστικού ονόματός του. Σύμφωνα με μια δημοσιευμένη ιστορία στη διάρκεια τη βάπτισης του Βενιζέλου ο ηγούμενος αναφώνησε την ώρα τέλεσης του μυστηρίου: «Βαπτίζω σε εις το όνομα του Πατρός [...] και σε ονομάζω Ελευθέριον, διότι σύ θα ελευθερώσης την Κρήτην»! Τέλος αξιομνημόνευτο ήταν το εγκώμιο που έπλεκε ο βιογράφος του Βενιζέλου, Herbert Adams Gibbons, που τον αποκαλούσε «μέγα Έλληνα πολιτικό» και «μεγάλο Ευρωπαίο».¹¹

1.2.2 Η σκιαγράφησή του από τη βασιλική προπαγάνδα

Η αντιβενιζελική προπαγάνδα παρουσίαζε τον Βενιζέλο με σκαιό τρόπο, επιχειρώντας μέσα από την αποκαθήλωσή του να πείσει τον λαό για τη «φαύλη» προσωπικότητά του. Τον περιέγραφε ως παμμίαρο δαίμονα, αδίστακτο άνθρωπο που εχθρευόταν τον λατρευτό βασιλιά και την πατρίδα του και τον έψεγε για αντισυνταγματική συμπεριφορά.¹² Επιπλέον ο φιλοβασιλικός προπαγανδιστικός μηχανισμός φιλοτεχνούσε την εικόνα ενός ατόμου ευνοημένου από την τύχη και τις συγκυρίες, τις επιτυχίες του οποίου απαξίωνε πλήρως (π.χ. τη συνεισφορά του στους Βαλκανικούς Πολέμους).¹³

Στους ιδιαίτερα ευτελείς χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούσαν επανειλημμένα οι αντιβενιζελικοί συγκαταλέγονταν τα: «Σατανάς, Μεφιστοφελής, ιερόσυλος, αργυρώνητος, Έλληνας Κατιλίνας, μανιώδης εραστής της Βουλγαρίας, σωματέμπορος της Θεσσαλονίκης, ειδεχθής εθνοκάπηλος». Δε θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί πως η δριμεία κριτική που του ασκήθηκε άγγιζε το επίπεδο της ύβρεως, όπως στην περίπτωση του Δημήτρη Βουτετάκη, ιδρυτή και εκδότη του *Εθνικού Εγερτηρίου*. Αυτός σημείωνε πως «ουδέποτε ουδεμία του κόσμου χώρα εγέννησε ποτέ πολυσυνθετότερον σατανικόν πνεύμα και

¹¹ Gibbons, H. A. *Βενιζέλος. Μια βιογραφία 1864-1920* (τίτλος πρωτοτύπου: Venizelos, 1920), μτφρ. Μιχάλης Κατσιμίτσας, Ευρασία, Αθήνα, 2008, σ.341. & Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.117-119,127.

¹² Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.129.

¹³ Πολυζωίδης, Α., *Η ελληνική ουδετερότης και ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος*, χ.ε., Νέα Υόρκη, 1917, σ.167.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

βελζεβουλικήν διάθεσιν και σκοτεινότεραν ψυχήν από του Βενιζέλου». ¹⁴ Είναι φανερό πως η εχθρική προπαγάνδα αποσκοπούσε μέσα από φραστικές επιθέσεις τόσο να φανατίσει το ακροατήριό του, δηλητηριάζοντας τον νου του, όσο και να γεννήσει αισθήματα απέχθειας για τον αντίπαλο.

Έχει υποστηριχθεί πολλάκις πως ο Βενιζέλος ως Μέγας Επιτήδειος και ραδιούργος αρεσκόταν στη δημαγωγία σε βάρος του ελληνικού λαού. Αρκετοί πολιτικοί του πολέμου απέδιδαν την υψηλή νοημοσύνη και την ευφράδειά του στο «οξύ γυναικείον πνεύμα», προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα και μιλώντας για νοσηρή ψυχосύνθεση, τυχοδιωκτισμό και αριβισμό. ¹⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς προσδιοριζόταν φυλετικά και νοητικά ο αρχηγός των Φιλελεύθερων, μέσα απ' την εικονογραφία στον βασιλικό Τύπο. Αρχικά στη φυσιογνωμία του διέκρινε κανείς χαρακτηριστικά «εκλεκτού σημίτου» και θηλυκότητας, κυρίως στα χείλη. Ακολούθως διασυρόταν ως μία αρχολίπαρη, παρορμητική και διαταραγμένη προσωπικότητα, επιρρεπή νευρικών εξάψεων και φανατισμών. Τα στοιχεία αυτά του ψυχισμού του εξηγούσαν -σύμφωνα με τους βασιλόφρονες- το «μανιακόν πάθος» που ανέπτυξε κατά του άνακτα. ¹⁶

Για τους αντιπάλους του ο Βενιζέλος ήταν ένας ασυνείδητος τύραννος, ένας υπονομευτής της δυναστείας, που επιβλήθηκε με δόλο και ως «πολιτική αράχνη» εξύφανε τη συνωμοσία εις βάρος της πατρίδας του. Επρόκειτο για έναν «κατάπτυστον πολιτικόν τυχοδιώκτην», που παρασκεύασε «το χυδαιότερον και στασιαστικότερον κίνημα μιας σπείρας πολιτικών αγυρτών». ¹⁷ Ο αντιβενιζελικός Τύπος τον συκοφαντούσε ως «κακόν Δαίμονα του Θρόνου», «πατριδοκάπηλο», «εγωπαθή αναρχικό του Θερίσου» και «έσχατο προδότη». ¹⁸ Η

¹⁴ Χριστοπούλου, Μ., «“Φερόμεθα προς την πτέρναν του Εθνικού Εξομώτου...”». Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης». Στο Σούρλας, Π. κ.ά. (επιμ). *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά συμποσίου (3-4 Οκτωβρίου 2016), Θεσσαλονίκη, 2017, σ.95,98-99,104 & Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.138-139.

¹⁵ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.144,148-149.

¹⁶ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.281-282.

¹⁷ *Αθήναι*, 10 Ιουνίου 1915 & *Σκριπ*, 12, 23 Νοεμβρίου 1916.

¹⁸ Πλουμίδης, Σ., «Συντηρητισμός εναντίον ριζοσπαστισμού: Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού». Στο Σούρλας, Π. κ.ά. (επιμ). *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά συμποσίου 3-4 Οκτωβρίου, Θεσσαλονίκη, 2016, σ.125-127.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

συνωμοσιολογία εντάθηκε το καλοκαίρι του 1916 και πλήθυναν οι μομφές εις βάρος του. Κατηγορούνταν ότι ενεργούσε ως «πράκτορας των Συμμάχων», ανενδοίαστα πρόθυμος να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά τους ενάντια στην Ελλάδα. Όντας «όργανο» των ξένων, τους υπέβαλε διαπιστευτήρια «δουλοφροσύνης», εξαιτίας της «τύφλας εκδικήσεως» εναντίον του μονάρχη.¹⁹

Ακόμα και δέκα χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου το μένος εναντίον του δεν κατασίγασε. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτού το *Ποιός ο πραγματικός Βενιζέλος*, του Φωκίωνα Πανά, στο οποίο ο συγγραφέας καταλόγισε στον αρχηγό των Φιλελεύθερων πως μετέτρεψε τη χώρα σε παγκόσμιο σφαγείο, πως ευθυνόταν τόσο για τον συμμαχικό αποκλεισμό όσο και για την εξορία του «εθνολάτρευτου» Κωνσταντίνου και πως ενταφίασε την τιμή της Ελλάδας. Ο ίδιος μάλιστα του επέρριψε περιφρονητικούς χαρακτηρισμούς, όπως «πτωματοφάγος ύαινα» και «νεκροδίαιτος κόραξ».²⁰ Γενικότερα ο βενιζελισμός παρομοιαζόταν χυδαία με «ενσκήπτουσα επιδημία», που διείσδυε στον εθνικό οργανισμό και τον οδηγούσε σε ηθικό και κοινωνικό εκφυλισμό.²¹

Μπορεί, λοιπόν, βάσιμα να υποστηριχθεί πως ο μύθος της συνωμοσίας του βενιζελισμού γέννησε τους «αληθινούς Έλληνες» -φίλους του άνακτα- και παράλληλα τον εχθρό που έπρεπε να εξοντωθεί. Η «αντεθνική» συνωμοσία δηλαδή επέβαλε την «καλή» συνωμοσία, προκειμένου να νομιμοποιηθεί οποιαδήποτε κατάχρηση εξουσίας από τους φιλοβασιλικούς.²²

1.3 Το πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου

1.3.1 Η παρουσίασή του από τη βενιζελική προπαγάνδα

Ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Κωνσταντίνος στην πολιτική ζωή της Ελλάδας στο μεταίχμιο του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα υπήρξε θεμελιώδης. Μία εκ των μελανότερων σελίδων της βασιλείας του αποτέλεσε η διχογνωμία του με τον πρωθυπουργό Βενιζέλο στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής που θα ακολουθούσε η χώρα εν μέσω της παγκόσμιας

¹⁹ *Αστραπή*, 26 Αυγούστου 1916 & Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.237-238,240.

²⁰ Πάνας, Φ., *Ποιός ο πραγματικός Βενιζέλος*, χ.ε., Αθήνα, 1928, σ.1-8.

²¹ *Χρόνος*, 23, 31 Οκτωβρίου 1916.

²² Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.279.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

σύρραξης. Ο βασιλιάς, όντας σίγουρος για την επικράτηση των Κεντρικών Δυνάμεων, υποστήριζε ακλόνητα την τήρηση ουδετερότητας. Ωστόσο οι βενιζελικοί διατείνονταν πως στην πραγματικότητα αυτή ήταν τυπική, διότι ο προσανατολισμός του ήταν φανερά γερμανόφιλος. Στην πρόσδεσή του στο γερμανικό άρμα συναινούσαν -μεταξύ άλλων- η εξ αγχιστείας συγγένειά του με τον Κάιζερ Γουλιέλμο Β΄ και ο θαυμασμός του για το γερμανοπρωσικό στρατοκρατικό μοντέλο. Κοινή, λοιπόν, ήταν η διαπίστωση πως ο μονάρχης εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Γερμανίας και λειτουργούσε ως φερέφωνό της.²³

Επιπροσθέτως ο βενιζελικός προπαγανδιστικός μηχανισμός μεμόφταν τον ανώτατο άρχοντα για έλλειψη σταθερότητας στην πολιτική του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παλινωδιών ήταν το γεγονός ότι έδειχνε να πείθεται από τον αρχηγό των Φιλελευθέρων αλλά τελικά υπέκυπτε στις υποδείξεις της Γερμανίας.²⁴ Ο Επαμεινώνδας Μαυρομμάτης θεωρούσε πως ο άνακτας κατέληξε να είναι κατάσκοπος του Βερολίνου, προδίδοντας την πατρίδα του, καθώς έλαβε «βανανυσότατη ανατροφή και ατελέστατη εκπαίδευση» και υιοθέτησε απολυταρχικές, αντικοινοβουλευτικές ιδέες (π.χ. θεϊκό δικαίωμα βασιλέων).²⁵ Κατά τον Σπύρο Σπυριδωνίδη ο «αμαρτωλός ηγεμών» και η αυλή του ήταν οι «κατάπτυστοι Γεμανοβούλγαροι των Αθηνών», οι «απαίσιοι Εφιάλται», που έμπλεοι «φιλογερμανικής λύσσας» πρόδωσαν τα εθνικά συμφέροντα.²⁶

Η φιλοβενιζελική προπαγάνδα κατήγγειλε αδιάλειπτα την τρομοκρατία των βασιλικών κυβερνήσεων, που έριξαν τη χώρα σε κατάσταση «πολιτικής βαρβαρότητας», αποφεύγοντας ωστόσο να διατυπώσει συνωμοσιακό λόγο.²⁷ Ειδικότερα ο Κωνσταντίνος δεν έκανε τίποτα άλλο από το να υπονομεύει τη λαϊκή κυριαρχία, να ποδηγετεί τον στρατό και να εφαρμόζει μια ριψοκίνδυνη εθνική πολιτική. Οι φίλα προσκείμενες πηγές σχολίαζαν

²³ Βερέμης, Θ.,- Κολιόπουλος, Γ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006, σ.337-338,342 & Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., «Επαναπροσεγγίζοντας τον Εθνικό Διχασμό: Οι ιδεολογικές συνιστώσες». Στο *Ελληνικά*, τομ.68, 2019, σ.101-103,116.

²⁴ Θεοδοσίου, Μ, ό.π., σ.170-171.

²⁵ Μαυρομμάτης, Ε., *Κωνσταντίνος, Κωνσταντινίζοντες, Κωνσταντινισμός. (Αναμνήσεις- Αποκαλύψεις)*, Αθήνα, Έκδοσις Πατρίδος, 1920, σ.11-12.

²⁶ Σπυριδωνίδης, Σ., *Η Εθνική Προδοσία: Ιστορική μελέτη επί των γεγονότων της θλιβερωτέρας διά τον Ελληνισμόν περιόδου της ιστορίας του*, Αθήνα, Τύποις Ερμού Αλέξ. Βιτσικουνάκη, 1917, σ.8-9.

²⁷ *Κήρυξ*, 6 Μαρτίου 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

πως η δημοφιλία του εδραζόταν στην επιβλητική σωματική διάπλαση, τη γοητεία, το χιούμορ και το ζωηρό βλέμμα. Παρόλ' αυτά θεωρούσαν πως συμπεριφερόταν ως «παιδί του λαού», ιδιότητα που απέδιδαν στον απλό τρόπο σκέψης του.²⁸

Επесήμαναν πως η στάση του βασιλιά καθορίστηκε σημαντικά από την εμπάθειά του προς τον Κρητικό πολιτικό. Η «μανιώδης τρέλα» του λειτούργησε ως καίριο ψυχολογικό αίτιο για τα λάθη που διέπραξε -από το 1915 και εξής- εναντίον του ελληνικού λαού και των Συμμάχων. Ο Σπυριδωνίδης τον αποκαλούσε «υπερφίαλο» και βαθύτατα «εγωιστή» και τόνιζε πως ο φθόνος του για τον Βενιζέλο τον οδήγησε στο σημείο να καπηλευτεί ένα πρόβλημα υγείας του. Έτσι, προκειμένου να συγκινήσει τον λαό, επέτρεψε τη διάδοση φημών πως η υγεία του χειροτέρευε, εξαιτίας της πίεσης που δεχόταν από τον Κρήτα πολιτικό για τερματισμό της ουδετερότητας.²⁹

Οι πολέμιοι του Κωνσταντίνου, στην προσπάθεια τους να αποδομήσουν πλήρως την εικόνα του, έκαναν διαρκώς λόγο για την πνευματική του πενία, γνώρισμα που τον μετέτρεπε σε εκδικητικό και κακόπιστο βασιλιά, ενώ δεν έλειπαν και χαρακτηρισμοί για την «ανήκουστον ψυχοπάθειάν» του.³⁰ Συμπερασματικά η βενιζελική προπαγάνδα - χρησιμοποιώντας συχνά απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς- επιτέθηκε σφοδρά στον άνακτα για τον δεσποτισμό, την έμφυτη ανικανότητα και την υπέρμετρη προσήλωσή του στη Γερμανία, αμφισβητώντας συνάμα την αγάπη του για τον ελληνικό λαό και την ειλικρίνεια των προθέσεών του.

1.3.2 Η παρουσίασή του από την αντιβενιζελική προπαγάνδα

Η βασιλική προπαγάνδα με τη χρήση πομπώδους ύφους και υψηλών τόνων προσπάθησε να ηρωποιήσει τον βασιλιά-μάρτυρα, που πλανεύτηκε από τον καιροσκόπο Βενιζέλο. Δεν θα ήταν υπερβολή η παρομοίωση των υποστηρικτών του μονάρχη με πιστούς κάποιας θρησκείας, καθώς τον αντιμετώπιζαν ως αντικείμενο λατρείας. Ειδικότερα μετά τη νικηφόρα έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων όλοι ήταν υπερήφανοι για τον λαμπρό

²⁸ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.163-167.

²⁹ Σπυριδωνίδης, Σ., ό.π., σ.18-19.

³⁰ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.189-190.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

βασιλιά-στρατηλάτη που διπλασίασε την Ελλάδα.³¹ Τότε μάλιστα ήταν που αναβίωσε το διαχρονικό εθνικό όνειρο της κατάκτησης της Βασιλεύουσας, το οποίο προοριζόταν να πραγματώσει ένας άντρας με το όνομα «Κωνσταντίνος». Στο πλαίσιο του θρησκευτικού και εθνικιστικού παραληρήματος, ο άνακτας ήταν ο «Κωνσταντίνος ο ΙΒ΄», ο «διάδοχος του Μαρμαρωμένου», ο «Μεσσίας της Πατρίδος», ο «θεόσταλτος σωτήρ και φρουρός της τιμής του Έθνους», ο «κατ'εξοχήν Πατήρ της Εκκλησίας».³²

Για τον καθηγητή Ιστορίας Παύλο Καρολίδη ο Κωνσταντίνος αντιπροσώπευε το εθνικό μεγαλείο και την ελπίδα για αναγέννηση του Ελληνισμού. Ήταν ο ηγέτης που ανταπεξήλθε της υψηλής αποστολής του και στάθηκε ως πατέρας στον λαό, ως «αληθής χριστός του Κυρίου».³³ Αντίστοιχα και οι υποστηρικτές του άνακτα έπλεκαν ανελλιπώς το εγκώμιό του. Εκτός από εθνικός ήρωας παρουσιαζόταν ως πρότυπο εντιμότητας, ειλικρίνειας και ανιδιοτέλειας. Με γνήσιο πατριωτισμό έθετε ως πρωταρχικό του μέλημα να προστατεύσει τον λαό, αποφεύγοντας την εμπλοκή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, παρά τις ραδιουργίες εις βάρος του, επεδίωκε τον δρόμο της συνδιαλλαγής με τις δυνάμεις της Entente και τον υπονομευτή Βενιζέλο, αφουγκραζόμενος πάντοτε το εθνικό ένστικτο των Ελλήνων. Αυτή η σύμπνοια μεταξύ μονάρχη και λαού δικαιολογούσε και την τεράστια δημοφιλία του.³⁴

Καταλήγοντας, μέσα απ'τη μελέτη του βασιλικού Τύπου, μπορεί να ερμηνευθεί η διαδικασία κατασκευής του «Σωτήρα», στον οποίο το πλήθος εναποθέτει τις ελπίδες του για την υπερνίκηση των εθνικών κινδύνων. Αυτός ο χαρισματικός μονάρχης, ο Κωνσταντίνος, είναι ο μόνος που χάρη στη φρόνηση και τη διορατικότητά του θα καταφέρει

³¹ Βουτετάκης, Δ., *Η πολιτεία του Βασιλέως Κωνσταντίνου από της ενάρξεως του πολέμου μέχρι της ημέρας της εξορίας του*, Εκ του Τυπογραφείου Γ.Η. Καλλέργη & Σίας, Αθήνα, 1921, (2^η έκδοση), σ.83.

³² Διαμαντόπουλος, Ν., *Η παρουσίαση του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου Α΄ μέσα από τον Τύπο του Εθνικού Διχασμού*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2017. Ανακτήθηκε 22 Μαΐου 2024, από <https://www.academia.edu>, σ.20-22. & Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.198-200.

³³ Καρολίδης, Π., *Η ελληνική βασιλεία ως εθνική ιδέα. Λόγος εκφωνηθείς υπό Π.Καρολίδου, καθηγητού της Ιστορίας εν τω Εθνικό Πανεπιστημίο, τη 21^η Μαΐου 1916*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, 1916, σ.42-44,48.

³⁴ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.202-208.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

να σώσει την Ελλάδα από την έκρυθμη κατάσταση που βιώνει με την κήρυξη του πολέμου.³⁵

1.4 Πολιτική μυθολογία βενιζελισμού

Προκειμένου να κατανοήσουμε εις βάθος τη συνθετότητα του Εθνικού Διχασμού ως ιστορικού φαινομένου και των μηχανισμών με τους οποίους διαχύθηκε η κρίση αυτή στην κοινωνία είναι αναγκαία η μελέτη της πολιτικής μυθολογίας αμφοτέρων των παρατάξεων. Ειδικότερα έχει ενδιαφέρον ο χώρος του πολιτικού και κοινωνικού φαντασιακού, στον οποίο διεισδύει ο Τύπος. Ως οργανωμένη έκφραση του κάθε συνασπισμού και χάρη στον προπαγανδιστικό του λόγο επηρεάζει ζωτικά την κοινή γνώμη και διαμορφώνει συνειδήσεις.

Όπως υποστηρίζει η Δέσποινα Παπαδημητρίου «οι μύθοι δε συνιστούν μια παραποίηση της πραγματικότητας, αλλά μια ποιοτική της μεταλλαγή, εφόσον δημιουργούν μια άλλη πραγματικότητα εξίσου σημαντική με την “αντικειμενική”». Ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους κρίσης και ανασφάλειας ενεργοποιείται ο πολιτικός μύθος. Έτσι και στην υπό εξέταση περίοδο, οι δύο παρατάξεις διαμόρφωσαν την αντίστοιχη μυθολογία ως μέσο νομιμοποίησης του πολιτικού τους λόγου.³⁶

Για τους βενιζελικούς τα «μεγάλα πολιτισμένα δυτικά έθνη» που συγκρότησαν τις δυνάμεις της Entente ήταν οι θεματοφύλακες των ελληνικών συμφερόντων και διαπνέονταν από δημοκρατικές και φιλελεύθερες αρχές. Γι' αυτό το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και η απελευθέρωση των αλύτρωτων αδερφών είχε βάσιμες πιθανότητες υλοποίησης μονάχα στο πλευρό των Συμμάχων, των «παραδοσιακών φίλων».³⁷ Επιπροσθέτως αντιμετώπιζαν τον πολιτισμό αυτών των κρατών -κυρίως των Αγγλογάλλων- με αμέριστο θαυμασμό, καθώς

³⁵ *Εφημερίς*, 15 Απριλίου 1914 & Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.284.

³⁶ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.257-258.

³⁷ Χριστοπούλου, Μ., «Ο “ονειροπόλος πραγματοποιός”: Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909-1920», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του. Ιδεολογικές αφητηρίες και επιρροές*, (σ.255-272). Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σ.263. & Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., ό.π., σ.112-115,135.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

ταυτιζόταν με έννοιες, όπως η πνευματική υπεροχή, η ελευθερία ψυχής, η δικαιοσύνη, η προστασία των δικαιωμάτων του έθνους και του ατόμου.

Αξίζει όμως να τονιστεί πως ο φιλοβενιζελικός Τύπος ήταν επιφυλακτικός μέχρι και αρνητικός απέναντι στην Ιταλία και τη Ρωσία, λόγω των αντικρουόμενων εδαφικών συμφερόντων τους με την Ελλάδα. Με βάση τα παραπάνω οι επιλογές της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καθορίστηκαν απ'τη σύνδεση της ιστορικής της παράδοσης με τον μύθο των «Προστάτιδων» δυνάμεων, αυτών που την ελευθέρωσαν στο Ναβαρίνο και της παρείχαν εγγυήσεις για την ανεξαρτησία της.³⁸ Βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί πως η εξωραϊσμένη εικόνα των Συμμάχων νομιμοποιούσε σε μεγάλο βαθμό στα μάτια των βενιζελικών τις επεμβάσεις τους στο εσωτερικό της Ελλάδας διαχρονικά.

Στον αντίποδα εξαπέλυαν μύδρους στον παρηκμασμένο γερμανικό πολιτισμό και στο милитарιστικό μοντέλο ανάπτυξης των Κεντρικών Αυτοκρατοριών.³⁹ Οι βενιζελικές εφημερίδες αναπαρήγαγαν το στερεότυπο των «κακών» και «μοχθηρών» Κεντρικών Δυνάμεων, που επιζητούσαν να επιβάλουν τα «τυραννικά» καθεστώτα τους σε βάρος των δημοκρατικών αρχών και του «υψηλού» ευρωπαϊκού πολιτισμού.⁴⁰ Αυτές οι χώρες είχαν ως χαρακτηριστικά τη βαρβαρότητα, τον αναχρονισμό, τον δεσποτισμό και τη φιλοπόλεμη ορμή. Η κουλτούρα τους ήταν επικίνδυνη, καθώς εναντιωνόταν στην πρόοδο και τις καινοτόμες ιδέες. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η οριακά ρατσιστική αναπαράσταση της Γερμανίας στον φιλοβενιζελικό Τύπο: ο «γερμανισμός» ήταν η «τελειοποίησης των ενστίκτων των αρχηγόνων φυλών», ο «κακός δαίμων της ανθρωπότητας», η «θεοποίησης του απολύτου και σκληρού εγωισμού».⁴¹

Στο ίδιο πλαίσιο ο βενιζελικός προπαγανδιστικός μηχανισμός εξαπέλυε κατηγορίες στους επίβουλους εχθρούς της Ελλάδας, Τουρκία και Βουλγαρία, η συμπεριφορά των οποίων ήταν βλαπτική για τα ελληνικά συμφέροντα (π.χ. είσοδος Βουλγαρίας στην ελληνική Μακεδονία).⁴² Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως μέσα απ'την προπαγάνδα αυτή δυσφημιζόταν και η Γερμανία του «Γουλιέλμου του αιμοσταγούς», που εμφανιζόταν να

³⁸ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.264-267.

³⁹ Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., ό.π., σ.116.

⁴⁰ *Εμπρός*, 6 Αυγούστου 1914 & *Εστία*, 2 Μαρτίου 1916.

⁴¹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.260-263.

⁴² Στο ίδιο, σ.267.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

βοηθάει τους εχθρούς της χώρας ωθώντας τους Βουλγάρους στην κατάκτηση ελληνικών εδαφών και εξοπλίζοντας τους Τούρκους εναντίον της Ελλάδας.⁴³

1.5 Κατασκευή αντίπαλου μύθου από τον αντιβενιζελισμό

Μεσούντος του Εθνικού Διχασμού ήταν αναγκαία η συγκρότηση ενός μύθου, αντίπαλου του βενιζελικού μέσα από τον επαναπροσδιορισμό των εννοιών «φίλοι» και «εχθροί». Συνεπώς στόχος της βασιλικής προπαγάνδας ήταν να εξοικειώσει τον λαό με την ιδέα πως η πατρίδα είχε αντίθεση συμφερόντων κυρίως με την Entente παρά με τους παραδοσιακούς εχθρούς της (π.χ. Τουρκία). Εν ολίγοις ήταν ιστορικός προορισμός της η απελευθέρωση από την «ξενική εξάρτηση». Αυτό θα το πετύχαινε με τη ανασκευή του μύθου της «Προστασίας» από τις Δυτικές Δυνάμεις και την απομυθοποίηση του ιστορικού ρόλου τους.⁴⁴

Γι' αυτό τονιζόταν η διαχρονικά επιζήμια παρέμβαση των «Προστάτιδων» στη χώρα και η αντίληψη πως ο ελληνικός λαός απέκτησε την ελευθερία του με αγώνες και θυσίες χωρίς να εξαιρείται η συνεισφορά των Συμμάχων. Το προαναφερθέν αντιβενιζελικό αφήγημα αποσκοπούσε στην αποδόμηση του Ναβαρίνου ως συμβόλου της προστατευτικής ιδιότητας των Δυνάμεων της Entente.⁴⁵ Οι βασιλικοί επιχείρησαν να αποκαθλώσουν δημόσια την εικόνα των Αγγλογάλλων, διατρανώνοντας πως αντιπροσώπευαν τη «βαρβαρότητα», την «τυραννία» και την «πολιτισμική παρακμή».⁴⁶ Τους καταλόγιζαν «συμφεροντολογική υποκρισία», κάθε φορά που χρησιμοποιούσαν το σύνθημα «ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα».⁴⁷

Ειδικότερα, από τις δύο Δυνάμεις η Αγγλία παρουσιαζόταν με περισσότερες εχθρικές αναπαραστάσεις, εξαιτίας της συνεχούς ανθελληνικής πολιτικής που ακολουθούσε.⁴⁸ Βάσει του γερμανόφιλου Τύπου, οι Βρετανοί έφεραν την πρωταρχική ευθύνη για τον πόλεμο, διότι

⁴³ Πατρίς, 22 Δεκεμβρίου 1915.

⁴⁴ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.258-259,275.

⁴⁵ Ασραπή, 7 Μαΐου 1916

⁴⁶ Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., ό.π., σ.105,111.

⁴⁷ Νέα Ημέρα Τεργέστης, 9 Ιανουαρίου 1917.

⁴⁸ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.275.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

εκμεταλλεύτηκαν την έχθρα Γάλλων και Γερμανών, προκειμένου να επιβληθούν στα άλλα έθνη.

Τα αρνητικά στερεότυπα που καλλιεργούνταν για τη Γαλλία ήταν λιγότερα, γιατί, παρά την ουσιαστική εμπλοκή της στο ελληνικό ζήτημα, κατείχε ξεχωριστή θέση στην καρδιά των Ελλήνων. Οι βασιλικοί παραδέχονταν πως η «ανυστερόβουλη φίλη» της Αθήνας εκπροσωπούσε την υψηλή κουλτούρα, τα μεγάλα ιδεώδη.⁴⁹ Ωστόσο η υιοθέτηση αυτής της θέσης ήταν που διευκόλυνε την προβολή της προδοσίας μιας παραδοσιακής φιλίας κατά τα έτη 1915-1917. Πλέον και η Γαλλία κατηγορούνταν για «καταπάτηση του δικαίου, λαού ισαδέλφου της», στάση που αποδόθηκε από ορισμένους στην υποχρέωσή της να προσαρμοστεί στην πολιτική Άγγλων και Ρώσων.⁵⁰ Άλλοι βέβαια την έψεγαν για «τυραννική» συμπεριφορά προς την Ελλάδα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα λόγια της δημαγωγικής εφημερίδας *Αστραπή*: «Η σκληρά και απάνθρωπος διαγωγή των Γάλλων θα εγχαραχθή βαθέως εις την μνήμην των Ελλήνων και θα διαιωνίζεται από γενεάς εις γενεάν με όλην της την φρικαλεότητα».⁵¹

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η ρητορική που είχε διαμορφωθεί για τη Γερμανία. Για τους βασιλόφρονες εκπροσωπούσε την αυτοκρατορική κουλτούρα και τα υψηλά ανθρωπιστικά ιδεώδη, που καλλιεργούνταν απ' την επαφή των Γερμανών με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και τις κοινές παραδόσεις με την ελληνική φυλή (π.χ. θρύλος του κοιμώμενου αυτοκράτορα). Ακόμη διάχυτος ήταν ο θαυμασμός για το γερμανοπρωσικό στρατοκρατικό μοντέλο, ιδίως εκ μέρους του Έλληνα ηγεμόνα.⁵²

Ανακεφαλαιώνοντας ο δημόσιος διάλογος ασκήθηκε πρωτίστως μέσω του Τύπου, ενός Τύπου που σαφώς στερούνταν αντικειμενικότητας, μαινόμενου του Εθνικού Διχασμού. Σε μία τέτοια περίοδο έντονης κρίσης και ανασφάλειας κάθε παράταξη διαμόρφωσε τη δική της μυθολογία ως εργαλείο νομιμοποίησης του πολιτικού της λόγου. Κατ' επέκταση προέκυψε ένα κρίσιμο ερώτημα: με ποιον ευρωπαϊκό συνασπισμό όφειλε να ταχθεί η Ελλάδα εκ του πολιτισμού της; Προφανώς βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί επικαλούνταν

⁴⁹ Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., ό.π., σ.105 & *Σκριπ*, 20 Αυγούστου 1914 & *Χρόνος*, 18 Φεβρουαρίου 1916.

⁵⁰ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.277-278.

⁵¹ *Αστραπή*, 22 Απριλίου 1916.

⁵² Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., ό.π., σ.103.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

βάσιμα επιχειρήματα, προκειμένου να δικαιολογήσουν τις στρατιωτικοπολιτικές επιλογές της χώρας στην παγκόσμια σύρραξη, μιας και είχαν διαφορετική αντίληψη αναφορικά με το εθνικό συμφέρον.

2. Νοεμβριανά 1916

2.1 Ιστορικό πλαίσιο - Το τελεσίγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων προς τη βασιλική κυβέρνηση

Με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων η Ελλάδα τήρησε ευμενή ουδετερότητα προς τη Σερβία εν όψει της παγκόσμιας σύγκρουσης. Οι αγγλογαλλικές επιχειρήσεις στα Δαρδανέλια παρείχαν στον Βενιζέλο τη δυνατότητα να ταχθεί ανοιχτά υπέρ της συστράτευσης με τις Δυνάμεις της Entente.⁵³ Ο βασιλιάς, προσκολλημένος στην ουδετερόφιλη πολιτική και πεπεισμένος για τη γερμανική στρατιωτική υπεροχή, αρνήθηκε -κατόπιν υποδείξεων του Γενικού Επιτελείου- την πρόταση του Κρητός πρωθυπουργού, οδηγώντας τον σε παραίτηση (Μάρτιος 1915).⁵⁴ Η αντιπαράθεση των δύο αντρών λειτούργησε ως θρυαλλίδα για το ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού. Παράλληλα η συνεχιζόμενη διχογνωμία για τα φλέγοντα θέματα των ελληνικών δεσμεύσεων προς τη Σερβία -βάσει της συνθήκης του 1913- και της συμμαχικής απόβασης στη Θεσσαλονίκη οδήγησαν στην εκ νέου αποπομπή του αρχηγού των Φιλελευθέρων (Οκτώβριος 1915).⁵⁵

Η παράδοση του οχυρού Ρούπελ (Μάιος 1916), η εισβολή των γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία και η κατάληψη της Καβάλας -με την ανοχή της βασιλικής κυβέρνησης- τον Αύγουστο του ίδιου έτους λειτούργησαν ως καταλύτες. Αφενός επέφεραν δυναμικότερη παρέμβαση των δυνάμεων της Entente στα εσωτερικά της Ελλάδας και αφετέρου πλήγωσαν το λαϊκό αίσθημα. Απότοκος των παραπάνω εξελίξεων ήταν η δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (Σεπτέμβριος 1916) από τον Βενιζέλο, με στόχο την υπεράσπιση των ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας αλλά και την ενίσχυση των Συμμάχων. Η διχοτόμηση της Ελλάδας σε δύο «κομμάτια» ήταν πλέον γεγονός.⁵⁶

⁵³ Βερέμης, Θ.,- Κολιόπουλος, Γ., ό.π., σ.333,336-337.

⁵⁴ Dakin, D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2022, σ.309-310.

⁵⁵ Σβολόπουλος, Κ., ό.π., σ.119-121.

⁵⁶ Κλάνης, Α., Κούμας, Μ., *Εθνικές κρίσεις-Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές Εκδόσεις ΑΕ, Αθήνα, 2019, σ.42. & Πλουμίδης, Σ., *Η «σιδηρά» δεκαετία: Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, Μίνωας, Αθήνα, 2022, σ.154-155,169.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Οι συμμαχικές δυνάμεις αναγνώρισαν μόνο de facto τη νέα κυβέρνηση και δεν την υποστήριξαν, όσο ευελπιστούσαν οι βενιζελικοί. Ενδεχομένως η στάση τους ερμηνεύεται ως προϊόν της επιθυμίας να προφυλάξουν τη Στρατιά του Sarrail από μια σύμπραξη γερμανοβουλγαρικού και βασιλικού στρατού στη Μακεδονία και να μεθοδεύσουν την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό τους χωρίς όμως να έρθουν σε ρήξη με το κωνσταντινικό καθεστώς.

Στο πλαίσιο της συμφιλίωσης στάλθηκε στην Αθήνα ο βουλευτής της Γαλλίας Paul Benazet στα μέσα Οκτωβρίου.⁵⁷ Θορυβημένος ο μονάρχης έσπευσε να συμφωνήσει πως θα αποσύρει τον στρατό του στην Πελοπόννησο και θα παραδώσει μεγάλο μέρος του πολεμικού υλικού και του στόλου. Ήταν μια κίνηση που υπαγορεύτηκε στην προσπάθειά του να αποτρέψει την επέκταση του κράτους της Θεσσαλονίκης -διασφαλίζοντας παράλληλα το να μην αναγνωριστεί επίσημα απ'τους Συμμάχους- και να λάβει διαβεβαίωση πως θα προστατευόταν ο θρόνος του. Αξιοσημείωτο είναι πως η συμφωνία με τον Benazet έπρεπε να παραμείνει μυστική, ώστε να μην εκτεθεί η χώρα στα μάτια των Κεντρικών Δυνάμεων. Στην είδηση της παράδοσης του οπλισμού αυξήθηκαν οι πιέσεις από το αυλικό περιβάλλον προς τον Κωνσταντίνο καθώς και η δυσaráσκεια του λαού.⁵⁸

Υπό αυτές τις συνθήκες το έργο των πολυήμερων διαπραγματεύσεων συνέχισε ο επικεφαλής του συμμαχικού στόλου, Γάλλος ναύαρχος Fournet. Με αυστηρό τελεσίγραφο απαίτησε την άμεση παράδοση δέκα ορεινών πυροβολαρχιών, ως αντιστάθμισμα για τις απώλειες οπλισμού στο Μακεδονικό μέτωπο.⁵⁹ Αιφνιδίως την παραμονή της επίδοσης του διαβήματος καταλήφθηκε η Κατερίνη από βενιζελικές δυνάμεις -με την ανοχή της Entente-, πράξη που θεωρήθηκε από τον μονάρχη αθέτηση των συμφωνηθέντων.⁶⁰ Γι'αυτό και η βασιλική κυβέρνηση απέρριψε το τελεσίγραφο.

⁵⁷ Μουρέλος, Γ., «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)». *Μνήμων*, 8, 1982, σ.150-188. <https://doi.org/10.12681/mnimon.230>, σ.154-155 & Ριζάς, Σ., *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2019, σ.109.

⁵⁸ Leon, G., *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1974, σ.421-423 & Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 έως το 1941*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σ.41-42.

⁵⁹ Leon, G., ό.π., σ.432-434.

⁶⁰ Μαυρογορδάτος, Γ., *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ.98.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Στην πρωτεύουσα η κατάσταση ήταν εκρηκτική. Με τη λήξη της προθεσμίας και τη μη ικανοποίηση των συμμαχικών απαιτήσεων, αγγλογαλλικά αγήματα αποβιβάστηκαν στην Αθήνα και βομβάρδισαν την πόλη τα μεσάνυχτα της 18^{ης} Νοεμβρίου του 1916 (π.η.).⁶¹ Βρέθηκαν όμως αντιμέτωπα με τον αριθμητικά υπέρτερο τακτικό ελληνικό στρατό και ομάδες Επίστρατων. Στις αιματηρές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα, τα γνωστά «Νοεμβριανά», οι ανθρώπινες απώλειες ήταν πολλές, η βία ανεξέλεγκτη και τα συνακόλουθα γεγονότα δραματικά, διαταράσσοντας τις ισορροπίες της ελληνικής κοινωνίας.⁶² Δε θα ήταν άτοπος ο ισχυρισμός πως τα συμβάντα αυτά προοιόνισαν σοβαρότατες εξελίξεις και εντέλει τη λύση του «ελληνικού ζητήματος».

2.2 Η παρουσίαση των Νοεμβριανών από τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές

2.2.1 Η ματιά των βενιζελικών

Οι αιματοβαμμένες μέρες των Αθηνών χρωματίστηκαν διαφορετικά από τον Τύπο της εποχής. Την παραμονή των μοιραίων περιστατικών του Νοεμβρίου του 1916 η πλειονότητα των βενιζελικών εφημερίδων εξέφρασε έντονη ανησυχία και φόβο για ενδεχόμενη ένοπλη ρήξη με τους Συμμάχους. Ο λόγος ήταν η ανένδοτη στάση τους στην απαίτηση παραχώρησης των ελληνικών όπλων και η εμμονή της βασιλικής κυβέρνησης να αρνείται κατηγορηματικά να τα παραδώσει, τακτική που η Entente ερμήνευσε ως προπαρασκευή στρατιωτικού πραξικοπήματος.⁶³ Ο φιλοβενιζελικός Τύπος ναι μεν θεωρούσε τη συμμαχική αξίωση επώδυνη για την αυτοτέλεια της χώρας αλλά κατηγορούσε το κράτος των Αθηνών πως αυτό τήν «προκάλεσε», παραβαίνοντας τον όρο της ειλικρινούς ουδετερότητας. Η προκλητικότητα, λοιπόν, της αθηναϊκής απολυταρχίας λειτούργησε καταλυτικά στην

⁶¹ Λοστορίδης, Σ., *Η δράση των Αγγλογάλλων και οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα την περίοδο 1915-1918 σύμφωνα με την εφημερίδα ΤΟ ΦΩΣ* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2007, σ.62-63.

⁶² Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά»*, ό.π., σ.318-319.

⁶³ *Εθνος*, 14,16 Νοεμβρίου 1916 & *Καιροί*, 16 Νοεμβρίου 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

εφαρμογή των ενίοτε επαχθών μέτρων της Entente.⁶⁴ Ωστόσο άσβεστη παρέμεινε η ελπίδα για ειρηνική διευθέτηση των διαφορών μεταξύ Συμμάχων και βασιλικής κυβέρνησης.⁶⁵

Είναι γεγονός πως χύθηκε πολύ μελάνι απ'τον βενιζελικό προπαγανδιστικό μηχανισμό, για να περιγραφεί λεπτομερώς η αιματοχυσία του 1916, που λειτούργησε εφεξής ως αγκάθι στις ελληνοσυμμαχικές σχέσεις. Η εφημερίδα *Αστήρ* έκανε λόγο για «κακοποιά στοιχεία», ήτοι χαφιέδες και μπράβους που συνεργαζόμενοι με τους «ψευδοεπίστρατους» караδοκούσαν να δημιουργήσουν ταραχές στην πρωτεύουσα εν μέσω πολεμικού συναγερμού.⁶⁶

Ο Εμμανουήλ Ρέπουλης υπεραμύνθηκε της άποψης πως επρόκειτο για άριστη οργανωμένη ενέδρα, διότι ο βασιλιάς παραπλάνησε τους ξένους με φρούδες υποσχέσεις και διαβεβαίωσε τους Έλληνες πως «ουδείς υπήρχε κίνδυνος διαταράξεως της τάξης». Παράλληλα όμως «οι ορδές των σφαγέων», «τα όργανα της μαφίας» σημάδευαν με κόκκινη μπογιά τις θήρες των οικιών και των καταστημάτων των Φιλελευθέρων, που θα λεηλατούσαν.⁶⁷ Οι ασυγκράτητοι Επίστρατοι με την ασυδοσία που είχαν αποκτήσει λόγω της ανοχής ή μάλλον συνενοχής των βασιλικών αρχών, όπως έχει υποστηριχθεί οργάνωναν «έναν βενιζελικό Άγιο Βαρθολομαίο».⁶⁸

Τα βασιλικά στρατεύματα έλαβαν εντολή να αντισταθούν σθεναρά στους Συμμάχους. Ο δημοσιογράφος Χουρμούζιος επεσήμανε πως ο εξοπλισμός που τους δόθηκε ήταν εν γνώσει της κυβέρνησης Λάμπρου και έκανε λόγο για «βδελυρές ωμότητες προς εξόντωσιν του Βενιζελικού κόμματος».⁶⁹ Συνεπώς από την οπτική των βενιζελικών, όταν τα αγήματα της Entente αποβιβάστηκαν στην Αθήνα στις 10.00 π.μ. της αποφράδας 18^{ης} Νοεμβρίου, έπεσαν θύματα δολοφονικής παγίδας και δέχτηκαν αιφνιδιαστικά τα πυρά πολλαπλάσιων Επίστρατων, που έδρασαν κάτω από σαφείς οδηγίες. Σύντομα η σύγκρουση γενικεύτηκε

⁶⁴ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.174-175.

⁶⁵ *Καιροί*, 15 Νοεμβρίου 1916 & *Εστία*, 14, 15 Νοεμβρίου 1916.

⁶⁶ *Αστήρ*, 17,18-11-16.

⁶⁷ Ρέπουλης, Ε., *Ομιλία, περί της εν Αθήναις τυραννίας και του Αγώνος της Εθνικής Αμύνης*, χ.τ., 1916, σ.3-5 & *Αστήρ*, 14 Νοεμβρίου 1916.

⁶⁸ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.339.

⁶⁹ Χουρμούζιος, Χ., *Τα κατά την 18^{ην} και 19^{ην} Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα. Μετά ιστορικής προεισαγωγής και επί τη βάσει των γενομένων εν τη Βουλή και δι'έπισήμων εγγράφων αποκαλύψεων*, Εκ των τυπογραφίων της «Εσπερίας», Λονδίνο, 1919, σ.171,174.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

στο Ζάππειο, στο Ρουφ και στην περιοχή γύρω απ' την Ακρόπολη, όπου τα αγγλογαλλικά στρατεύματα είχαν βαρύτατες απώλειες.⁷⁰

Μπροστά στο απευκαταίο ενδεχόμενο της παγίδευσης των συμμαχικών μονάδων ο ναύαρχος Φουρνέ αποφάσισε τον βομβαρδισμό των Αθηνών, παρά τον φόβο διεθνούς κατακραυγής για τη χρήση τέτοιων μεθόδων.⁷¹ Μία ακόμα ενέδρα στήθηκε από τους βασιλικούς καθώς, όπως ήταν παραταγμένοι γύρω από την Ακρόπολη, θα εξανάγκαζαν τους Συμμάχους να πλήξουν σημαντικότερα αρχαία μνημεία της πόλης. Έτσι ο ξενικός στόλος εκτόξευσε τις βολές του στα Ανάκτορα και σε ορισμένους στρατώνες των αθηναϊκών συνοικιών.⁷² Η δολοφονική επίθεση στους Αγγλογάλλους τερματίστηκε ώρες αργότερα και έπειτα από χρονοβόρες διαπραγματεύσεις οι συμμαχικές δυνάμεις αποχώρησαν τα ξημερώματα της 2ας Δεκεμβρίου 1916 (ν.η.), αφού προηγουμένως συμφωνήθηκε η εκχώρηση εκ μέρους των Ελλήνων έξι συστοιχιών πυροβολικού αντί των δέκα αρχικών.⁷³

Συμπερασματικά, το βενιζελικό αφήγημα παρουσιάζει τους βασιλικούς τυφλωμένους από μένος να υπερβαίνουν τα όρια επιτιθέμενοι στους Συμμάχους. Αυτή η στάση τους απέναντι στις Προστάτιδες δυνάμεις αλλά και η ανακολουθία τους σε ότι αφορά στο ακανθώδες ζήτημα των ελληνικών όπλων θα επηρεάσουν τα μέγιστα τις μελλοντικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας. Η μεταστροφή της εξωτερικής πολιτικής της Entente θα είναι ραγδαία και θα οδηγήσει στην αποπομπή του Κωνσταντίνου από τον θρόνο.

2.2.2 Η ματιά των αντιβενιζελικών

Διαμετρικά αντίθετη ήταν η παρουσίαση των Νοεμβριανών από τους θιασώτες του βασιλιά, που είδαν σε αυτά ένα ανεξάρτητο κράτος να αντιδρά απολύτως δικαιολογημένα στις παράλογες απαιτήσεις των Συμμάχων. Η αντιβενιζελική προπαγάνδα εμφάνιζε την αιματηρή συμπλοκή ως ευθύνη των Αγγλογάλλων, που απ' την πρώτη στιγμή της

⁷⁰ Πατριωτική Ένωσις (εκδ.) *Ιστορία της Ελλάδος από Φεβρουαρίου 1915 μέχρι σήμερα, εις ολίγα λόγια* (Οκτώβριος 1918), Αθήνα, 1918, σ.58-60.

⁷¹ Γκιώνης, Κ., *Τα Νοεμβριανά μέσα από τον Τύπο της Εποχής* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Νεάπολης Πάφου, Πάφος, 2021, σ.29.

⁷² Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.346-347.

⁷³ Σκριπ, 19 Νοεμβρίου 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

αποβίβασης των στρατευμάτων τους έδειξαν τις αδηφάγες διαθέσεις τους να θέσουν υπό τον έλεγχό τους στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας.⁷⁴ Χαρακτηριστικά ο Ξενοκράτης Κομποθέκρας -η ισχυρότερη πένα της φιλοβασιλικής προπαγάνδας- υποστήριξε πως μέχρι τη μοιραία μέρα η ελληνική κυβέρνηση δεν αντιδρούσε στις επιθέσεις κατά της κυριαρχίας της, όμως, όταν διακυβεύτηκε η τιμή της αντιστάθηκε σθεναρά.⁷⁵

Είναι αξιοσημείωτη -κατά την αφήγηση των γεγονότων- η επισήμανση των βασιλικών πως οι κατηγορίες περί παγίδας ήταν παραπλανητικές, διότι ο Φουρνέ είχε εγκαίρως ενημερωθεί από τον άνακτα μέσω επιστολής πως δεν θα παραδοθεί τελικά το συμφωνηθέν πολεμικό υλικό και πως κάθε απόπειρα αρπαγής του βιαίως θα οδηγούσε σε σύγκρουση.⁷⁶ Ο Ιωάννης Μεταξάς υπεραμύνθηκε της άποψης ότι ο Κωνσταντίνος δεν ήταν δεσμευμένος να τηρήσει τις υποσχέσεις του, εφόσον συμφωνημένες εγγυήσεις, όπως η μη εξάπλωση του στασιαστικού κινήματος, έμειναν μετέωρες.⁷⁷ Συνεπώς η αξίωση για άμεσο αφοπλισμό θεωρήθηκε εξευτελιστική και πλήγμα για το εθνικό αίσθημα, ενώ έγινε λόγος και για «συμβόλαιον με τον θάνατον».⁷⁸

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό πως, αν η Ελλάδα υπάκουε, θα απεμπολούσε και τα τελευταία προσχήματα ουδετερότητας και πιθανότατα οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες θα την έβλεπαν εχθρικά. Επιπλέον η παράδοση των όπλων θα ωφελούσε αναμφίβολα τη «βενιζελική συμμορία» και τον «φυγόδικο της Θεσσαλονίκης», τον κατεзоχήν υπαίτιο της κρατικής αποσύνθεσης.⁷⁹

Βασιλικές εφημερίδες σαν το λαϊκιστικό *Σκριπ* διατυμπάνιζαν πως οι Αγγλογάλλοι άνοιξαν πρώτοι πυρ και οι πυροβολισμοί γρήγορα επεκτάθηκαν, καθιστώντας σαφές πως υπήρχε γενικευμένη σύρραξη, στην οποία ο ελληνικός λαός όφειλε να αντισταθεί με σθένος. Το πρωτοσέλιδο της 19^{ης} Νοεμβρίου επεσήμαινε πως: «[...]Οι ξένοι μας επετέθησαν. Και ο στρατός, οι ναύται μας, ο λαός απήντησαν εις την επίθεσιν με ανδρισμόν και

⁷⁴ *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 19 Νοεμβρίου 1916 & Γκιώνης, Κ., ό.π., σ.26.

⁷⁵ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.362-363.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ.363,366.

⁷⁷ Μεταξάς, Ι., *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού (και της Μικρασιατικής Καταστροφής)*, Καθημερινή, Αθήνα, 1935, σ.264-270.

⁷⁸ Πολυζωίδης, Α., ό.π., σ.308-311.

⁷⁹ *Σκριπ*, 16 Νοεμβρίου 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

αποφασιστικότητα. Ο αγών, ένας αγών που δεν έχει ίσως τον όμοιον του στο παρελθόν ήρχισεν αιματηρός και εξηκολούθησεν επιτυχής δι' εκείνους που ημύνοντο της ελευθερίας και του δικαίου των.[...].⁸⁰ Για τους οπαδούς του στέμματος η 18^η Νοεμβρίου αποτέλεσε πρότυπο αυθόρμητης και ενωτικής κινητοποίησης του λαού ενάντια στις ξένες λόγχες.⁸¹

Το εκρηκτικό κλίμα δυναμιτίστηκε και από πληθώρα φιλοβασιλικών δημοσιευμάτων, που έκαναν λόγο για ύπαρξη «προδοτικής συνωμοσίας βενιζελικών», οι οποίοι συνεπικουρούσαν τους Συμμάχους ενάντια στο κωνσταντινικό καθεστώς. Η εφημερίδα *Αθήναι* ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] Οι γνωστοί αρχηγοί της βενιζελικής κινήσεως και ξένοι έρριπτον πυροβολισμούς και χειροβομβίδας.⁸² Στο ίδιο μήκος κύματος διαβάζουμε στο *Σκριπ*: «[...] Οι Βενιζελικοί εφαρμόζοντες προδιαγεγραμμένον σχέδιον των ήρχισαν άμα ήκουσαν τους εκ της Γαλλικής Σχολής πυροβολισμούς να πυροβολούν και ούτοι εκ πολλών οικιών ως επί των πλείστων εις τον αέραν. [...]».⁸³

Θα μπορούσε εύλογα, λοιπόν, να υποστηριχθεί πως έτσι στήθηκε το τέλειό άλλοθι για τις βιαιότητες και τις αυθαιρεσίες, στις οποίες προέβησαν οι υποστηρικτές του Στέμματος εναντίον των πολιτών με βενιζελικά φρονήματα. Αντιπροσωπευτική δικαιολογία του απάνθρωπου διωγμού των φιλελευθέρων ήταν η φράση του πρωθυπουργού Σπυρίδωνος Λάμπρου ότι: «Τακτοποιούμεν τα οικογενειακά μας», με την οποία ο υποφαινόμενος εξηγούσε τις διώξεις και τους βασανισμούς των αντιπάλων του Στέμματος!⁸⁴ Οι κανονιοβολισμοί των συμμαχικών πλοίων προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές σε οικίες καθώς και θύματα μεταξύ αμάχων. Εν τέλει η ανακωχή επήλθε, παρά τις δυσκολίες, το μεσημέρι της 19ης Νοεμβρίου και τα ξένα αγήματα αποχώρησαν, δίνοντας τέλος στην αιματοχυσία.⁸⁵

Συμπερασματικά οι βασιλόφρονες κατηγορούσαν τους Συμμάχους για δεσποτική συμπεριφορά προς τον άνακτα. Μέσα απ' τη μελέτη της προπαγανδιστικής εκδοτικής δραστηριότητας ανακύπτει ως ενδιαφέρουσα η επανάληψη της γνώμης πως η αγγλογαλλική

⁸⁰ *Σκριπ*, 19 Νοεμβρίου 1916.

⁸¹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.248.

⁸² *Αθήναι*, 20 Νοεμβρίου 1916.

⁸³ *Σκριπ*, 19 Νοεμβρίου 1916.

⁸⁴ Βενήρης, Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920: Ιστορική Μελέτη*, τόμ.2, Πυρσός, Αθήνα, 1931, σ.272.

⁸⁵ Γκιώνης, Κ., ό.π., σ.31-33.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

επέμβαση αποσκοπούσε στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και της προσπάθειας να δικαιολογηθεί απόλυτα η αντίσταση στις υπερβολικές αξιώσεις της Entente. Προκύπτει βάσιμα η παρατήρηση πως μέσα από την αιματηρή συμπλοκή φανερώθηκαν εναργώς τα αισθήματα του μονάρχη και των οπαδών του προς τους Συμμάχους και καταρρίφθηκε ο μύθος περί ουδετερότητάς του.

2.3 Τα έκτροπα σε βάρος των βενιζελικών

Αφότου αποχώρησε το συμμαχικό αποβατικό σώμα και αντήχησε παντού το σύνθημα «ο φωνεύων βενιζελικών δεν φονεύει άνθρωπον»⁸⁶, ομάδες βασιλοφρόνων και Επίστρατοι με αναζωπυρωμένο μίσος εξαπέλυσαν απηνείς διωγμούς κατά των αντιπάλων τους. Εκδηλώθηκαν περιστατικά υπέρμετρης βίας, με την ανοχή της επίσημης πολιτείας και με θύματα επιφανείς και μη πολίτες και ξένους υπήκοους, που φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν, θανατώθηκαν εξαιτίας των βενιζελικών τους φρονημάτων.⁸⁷ Χωρίς διάκριση άνθρωποι του λαού ή της «καλής» κοινωνίας, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, δένονταν ανά τρεις και χιλιάδες κόσμου εκτόνωναν την οργή τους, καθυβρίζοντάς τους στην αυλή του Κοινοβουλίου. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι τραβήχτηκαν μέχρι και κινηματογραφικές λήψεις, ώστε οι βασιλικοί να «απολαύσουν εις τους κινηματογράφους όσοι δεν παρέστησαν εις το οίκτιστον τούτο θέαμα».⁸⁸

Η φιλοβενιζελική προπαγάνδα έχυσε πολύ μελάνι παρουσιάζοντας τη σωρεία των αγριότητων, στις οποίες προχώρησαν οι στρατολογημένοι απ'τον άνακτα άντρες μαζί με αγανακτισμένους πολίτες και χωροφύλακες. Οι εγκληματικές ενέργειες που διέπραξαν και η αναρχία που επικράτησε τις τραγικές μέρες του Νοεμβρίου του 1916 θύμιζαν Μεσαίωνα και καταδείκνυαν την απουσία κάθε ίχνους ανθρωπιάς και πολιτισμού.⁸⁹ Οι ακραιφνείς βασιλόφρονες επιδόθηκαν σε κακοποιήσεις, εκτελέσεις, διαπομπεύσεις, αυθαίρετες φυλακίσεις και λεηλασίες στις οικίες αρκετών φιλελευθέρων⁹⁰ -προεξάρχουσας του ίδιου

⁸⁶ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.272.

⁸⁷ Αλιβιζάτος, Ν., ό.π., σ.232. & Γκιώνης, Κ., ό.π., σ.35.

⁸⁸ Πολυζωίδης, Α., ό.π., σ.328-331.

⁸⁹ Ρέπουλης, Ε., ό.π., σ.4-5.

⁹⁰ Χουρμούζιος, Χ., ό.π., σ.172.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

του Βενιζέλου- στον βανδαλισμό των οποίων συνηγορούσαν και οι έρευνες για δήθεν κρυμμένα όπλα.⁹¹

Η τρομοκρατία εις βάρος των αντιπάλων του Στέμματος οδήγησε τα βασιλικά όργανα να καταστρέψουν τα τυπογραφεία και τα πιεστήρια των αθηναϊκών βενιζελικών εφημερίδων. Έτσι καταγράφηκαν 31 περιπτώσεις αναστολής κυκλοφορίας στην Παλαιά Ελλάδα και στην επαρχία.⁹² Η *Πατριωτική Ένωσις* γλαφυρά αναφέρει πως: «Ήτο μία τρομοκρατία φοβερή. Επυροβόλουν με χιλιάδας σφαιρών τα διάφορα σπήτια, έσπαζαν τα τυπογραφεία των Βενιζελικών εφημερίδων, έδερναν, ετσαλαπατούσαν [...] έσερναν εις τα απόμερα δεμένους ανθρώπους και τους εσκότωναν, εγέμιζαν σωρηδόν τας φυλακάς από φιλήσυχους πολίτας[...].»⁹³

Θα ήταν βάσιμος ο ισχυρισμός πως με τη «φίμωση» του φιλοβενιζελικού Τύπου καταλύθηκε κάθε έννοια ελευθεροτυπίας και η όποια διαφορετική από την κρατούσα άποψη σχεδόν ποινικοποιήθηκε. Οι φρικαλεότητες εκείνων των ημερών αποτυπώθηκαν μονομερώς και στερήθηκαν ακρίβειας, εμποδίζοντας τον μελετητή να διασταυρώσει τις αντίθετες οπτικές. Παράλληλα οι πολίτες δε δύναντο να ενημερωθούν αμφίπλευρα για τα τεκταινόμενα και για καθοριστικά συμβάντα της καθημερινότητάς τους, όπως ήταν ο ναυτικός αποκλεισμός, για τον οποίο αποκλειστικά υπαίτιες εμφανίστηκαν οι συμμαχικές δυνάμεις. Οι βασιλικές εφημερίδες άδραξαν την ευκαιρία να τα παρουσιάσουν με μια γερμανόφιλη ματιά, αφήνοντας τους Αθηναίους να ζουν επί μήνες σε κλίμα ψεύδους και φόβου. Στο πλαίσιο αυτό συνελήφθησαν και κακοποιήθηκαν αρκετοί δημοσιογράφοι, συντάκτες και διευθυντές εφημερίδων (π.χ. *Έθνους*, *Πατρίδος*, *Εστίας*).⁹⁴

Ο Βεντήρης κάνει λόγο για χιλιάδες θύματα, η καταμέτρηση των οποίων ήταν δύσκολη, διότι έσπευσαν να διαφύγουν μέσω των ελληνικών εμπορικών πλοίων ή του συμμαχικού στόλου.⁹⁵ Ακόμα και όταν τερματίστηκαν οι θλιβερές ημέρες, η αγωνία επανάληψης

⁹¹ Αναλυτική περιγραφή και ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες της επίθεσης στο σπίτι του αρχηγού των Φιλελευθέρων στο Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Τίτλος: Η εκθρόνισις του Κωνσταντίνου. Κεφάλαιον Ζ':Επίθεσις κατά της οικίας του κ. Βενιζέλου, φάκελος 1, τεκμήριο 010.

⁹² Στο ίδιο, σ.192 & Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.269.

⁹³ Πατριωτική Ένωσις, ό.π., σ.61.

⁹⁴ Ρέπουλης, Ε., ό.π., σ.7-10.

⁹⁵ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.271.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

παρόμοιων φαινομένων οδήγησε πλήθος βενιζελικών να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να βρουν καταφύγιο σε ασφαλέστερα μέρη (π.χ. Πειραιάς, Θεσσαλονίκη).⁹⁶ Ο Γιάννης Μουρέλος υπογράμμισε πως, πέρα από τραυματίες και νεκρούς, οι βασιλικοί άσκησαν έντονη σωματική και ψυχολογική βία, με στόχο τον «φυσικό και ψυχολογικό εξευτελισμό» των θυμάτων.⁹⁷

Ο δήμαρχος Αθηνών και εθνικός ευεργέτης Εμμανουήλ Μπενάκης βίωσε προσωπικά το νοεμβριανό μαρτύριο και το μένος των βασιλικών, που προχώρησαν στον προπηλακισμό του. Η επιδρομή στην οικία του και ό,τι ακολούθησε μόνο ως σοκαριστικά μπορούν να χαρακτηριστούν.⁹⁸ Οι περιγραφές κάνουν λόγο για πλήθος μαινόμενο που ορμούσε καταπάνω του, τον έβριζε χυδαίως, τον έφτυνε, του ξερίζωνε τα γένια και τον ξυλοκοπούσε αποκαλώντας τον «άτιμον», «προδότην», «φονιάν».⁹⁹ Σύμφωνα με τις κατηγορίες των βασιλικών είχε συμπεριφερθεί προδοτικά προς το έθνος, συνεργάστηκε με τον Βενιζέλο, ενώ είχε πυροβολήσει και ενάντια στο άγημα που πήγε να τον συλλάβει. Ωστόσο στην πραγματογνωμοσύνη δε βρέθηκαν ούτε κάλυκες ούτε καταγράφηκαν πυροβολισμοί.¹⁰⁰ Αναντίρρητα η προφυλάκιση ενός τόσο σημαίνοντος προσώπου και οι αβάσιμες κατηγορίες εις βάρος του είναι ενδεικτικές της έντασης και των ακραίων διαστάσεων της ρήξης.

Αντίστοιχα εξευτελιστικές ήταν οι συνθήκες μεταφοράς των βενιζελικών στις φυλακές. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε από το *Σκριπ*: «Αι γυναίκες ρίπτουν λίθους κατά των στασιαστών και πτύουν αυτούς. Άλλες τους μουντζώνουν. Αληθινόν πανδαιμόνιον. Προ της εισόδου των φυλακών ο Διευθυντής του “Αστέρος” Μπουχαλάνης κατέπεσεν αναίσθητος. Το πλήθος όρμησεν εναντίον του, ήρχισε να τον καταπατή, μόλις δε κατόπιν απεγνωσμένης προσπάθειας των ναυτών της περιπόλου κατωρθώθη η μεταφορά του εντός των φυλακών».¹⁰¹ Ως πτυχή του ανελέητου κυνηγιού που διέπραξαν οι αντιβενιζελικοί, ο

⁹⁶ *Σφαίρα*, 20 Νοεμβρίου 1916. Επισημαίνεται πως ο Πειραιάς μετά τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916, ελεγχόταν για ένα διάστημα από τις δυνάμεις της Entente. Συνεπώς η συγκεκριμένη εφημερίδα -εν αντιθέσει με πολλές βενιζελικές- μπορούσε να συνεχίζει να εκδίδεται.

⁹⁷ Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά»*, ό.π., σ.146-147,156.

⁹⁸ Ρέπουλης, Ε., ό.π., σ.11 & Αλιβιζάτος, Ν., ό.π., σ.233.

⁹⁹ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.269-270.

¹⁰⁰ Δέλτα, Π.Σ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, (Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα Α')*, Ερμής, Αθήνα, 1978, σ.23.

¹⁰¹ *Σκριπ*, 22 Νοεμβρίου 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Σπυριδωνίδης επισημαίνει την κτηνώδη εκτέλεση περίπου τριακοσίων προσφύγων, κυρίως συλληφθέντων από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.¹⁰² Γίνεται, λοιπόν, ολοφάνερο πως οι φίλα προσκείμενες στον βασιλιά δυνάμεις προέβησαν σε κάθε είδους βαρβαρότητα με το πρόσχημα πως η φιλελεύθερη μερίδα του λαού επιχειρούσε αντικαθεστωτική εξέγερση.

Τρανταχτό παράδειγμα επιστράτευσης της προπαγάνδας αποτέλεσε -σύμφωνα με τους βενιζελικούς- η πλαστογραφημένη επιστολή του Βενιζέλου στον στρατηγό Αριστοτέλη Κόρακα. Στη μεταξύ τους αλληλογραφία αποδεικνυόταν, κατά τον αθηναϊκό Τύπο, υποκίνηση πραξικοπήματος και διά τούτο ο στρατηγός συνελήφθη.¹⁰³ Είναι ορθή η παρατήρηση πως οι βασιλόφρονες προσπάθησαν να κατασκευάσουν μία δικαιολογία για τα εγκλήματά τους αλλά και να δηλητηριάσουν τον λαό με μίσος για τον «προδότη» Κρητικό πολιτικό.

Επιπροσθέτως το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις δόθηκαν αποζημιώσεις στους παθόντες απ' τις βιαιότητες και τις λεηλασίες των «μπράβων του κύριου Γούναρη»¹⁰⁴, ύστερα από σύσταση επιτροπής, πιστοποιεί την ύπαρξη των παραπάνω φαινομένων.¹⁰⁵ Τελευταίο αλλά όχι άνευ σημασίας επακόλουθο του πογκρόμ εναντίον των βενιζελικών ήταν οι διάφορες δηλώσεις μετάνοιας στις οποίες προέβησαν τα θύματα. Ενδεικτικά παραθέτουμε: «Δια ταύτης αποκηρύττομεν τον προδότη Βενιζέλον [...] Δηλούμεν οι κάτωθι υπογεγραμμένοι ότι τασσόμεθα με την γνώμην ημών και ότι είμεθα βασιλικοί, βασιλικότατοι».¹⁰⁶

Συνοψίζοντας ο αθηναϊκός βενιζελισμός εξήλθε των Νοεμβριανών βαθύτατα συντετριμμένος, καθώς μέσα σε μια νύκτα η πολιτική διαμάχη μετατράπηκε σε έναν σκληρότατο πόλεμο, που εξαπέλυσαν οι βασιλικοί. Διαφάνηκε έτσι πως τα Νοεμβριανά δεν αποτέλεσαν μόνο σύγκρουση με τις δυνάμεις της Entente αλλά και εσωτερική ρήξη μεταξύ

¹⁰² Σπυριδωνίδης, Σ. ό.π., σ.60.

¹⁰³ Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά»*, ό.π., σ.297-300.

¹⁰⁴ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.175.

¹⁰⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις αποζημιώσεις των πληγέντων βλ. Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά» του 1916, από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημίωσης των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα, 2007.

¹⁰⁶ Γκιώνης, Κ., ό.π., σ.39-40.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

των δύο φορέων εξουσίας στην Ελλάδα, βασιλιά και πρώην πρωθυπουργού. Τέλος αξίζει να τονιστεί πως οι θεματοφύλακες του Στέμματος εξαρχής προσέδωσαν στα έκτροπα τη χροιά μιας καθ'όλα νόμιμης άμυνας του καθεστώτος ενάντια στα ανατρεπτικά στοιχεία.¹⁰⁷ Γι'αυτό δεν αποσιώπησαν ποτέ τα εγκλήματα σε βάρος των αντιπάλων τους αλλά μέσα από την παραδοχή τους θέλησαν να επιδείξουν την ισχύ της παράταξής τους.

2.4 Επίστρατοι: «το ενδοξότερον κομμάτι του Έθνους» ή «αιμοσταγείς και απόλυτα εξαρτημένοι από τον βασιλιά»;

Με αφορμή τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξαν οι Επίστρατοι στα αιματηρά γεγονότα του Νοεμβρίου οι φιλοβασιλικές εφημερίδες τούς αφιέρωσαν πολυάριθμες σελίδες. Πρόκειται για έναν άτυπο βασιλικό στρατό, που δημιουργήθηκε μετά την επιβεβλημένη από την Entente αποστράτευση (καλοκαίρι 1916), αίτημα το οποίο αποδέχθηκε ο Κωνσταντίνος μόνο τυπικά.¹⁰⁸ Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες ανήγγειλαν με ενθουσιασμό την εμφάνιση των Συλλόγων των Επίστρατων, που έφεραν την επωνυμία Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων (Π.Σ.Ε.). Ουσιαστικά όμως ήταν μια μαζική παραστρατιωτική οργάνωση ενάντια στους φιλελεύθερους αστούς και την ξένη επέμβαση και έχει υποστηριχθεί πως παρουσίαζε ομοιότητες με τα φασιστικά και πρωτοφασιστικά κινήματα άλλων ευρωπαϊκών χωρών της εποχής.¹⁰⁹ Σύντομα αριθμούσε σχεδόν 200.000 μέλη και απέκτησε συντριπτική απήχηση, ιδίως στην επαρχία.¹¹⁰

Αυτοί οι «ήρωες της τάξεως» ήταν πανέτοιμοι να αγωνιστούν για την «άμυνα υπέρ των νόμων και της τιμής της Πατρίδος». Νομιμοποιούσαν όλες τις ενέργειές τους ως πράξεις «εξυγιαντικού και εθνικού χαρακτήρος», λόγω της άμεσης σύνδεσής τους με το Στέμμα και της ταύτισής τους με τον λαό.¹¹¹ Σύμφωνα με τον Βουτετάκη αποτελούσαν «το τιμωτερον

¹⁰⁷ Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά»*, ό.π., σ.139.

¹⁰⁸ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 έως το 1941*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σ.36.

¹⁰⁹ Διβάνη, Λ., *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι, 1821-1940*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2014, σ.75.

¹¹⁰ Βαρούτσος, Π., *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα, 2019, σ.58.

¹¹¹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.234

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

κομμάτι του Έθνους το οποίον εν ειρήνην μεν του δίδει τον ιδρώτα της εργασίας του, εν πολέμω δε το αίμα του». ¹¹²

Ως αγανακτισμένοι έφεδροι ήταν απόλυτα αφοσιωμένοι στον Κωνσταντίνο, που τους επαινούσε για την εθνοσωτήρια στάση τους και εκείνοι με τη σειρά τους τον αποθέωναν ως εγγυητή της ειρήνης του κράτους. Επιφορτισμένοι με το έργο της πάταξης οποιασδήποτε απειλής κατά του ελληνικού κράτους, υπερέβησαν εαυτόν σε βαρβαρότητα με την οργανωμένη δράση τους ενάντια στα συμμαχικά αγήματα. ¹¹³ Θα ήταν εύστοχο το σχόλιο πως η βασιλική προπαγάνδα επιχειρούσε να ενδυναμώσει την εικόνα του μονάρχη, αποσιωπώντας τις όποιες παλινωδίες που οδήγησαν την κατάσταση στα άκρα. Ακόμη προσπαθούσε να χειραγωγήσει τον ελληνικό λαό, ώστε, μη βλέποντας τα προφανή, να παραμένει τυφλά προσηλωμένος σ' αυτόν.

Στον αντίποδα η Πατριωτική Ένωση σε προπαγανδιστικό της φυλλάδιο εξαπέλυε μύδρους στον μονάρχη πως προμήθευε τους Επίστρατους με όπλα και χρήματα, που λάμβανε από το Βερολίνο, ώστε να βιαιοπραγούν εναντίον των υποστηρικτών του Βενιζέλου. Υποστήριζε πως η εδραίωσή τους και η εθνοδιαλυτική συμπεριφορά τους ήταν απότοκος της εισβολής των Γερμανοβουλγάρων στη Μακεδονία (Αύγουστος 1916). ¹¹⁴

Δεν είναι αβάσιμος ο ισχυρισμός πως σύντομα εκμεταλλεύτηκαν τις δυσχερείς συνθήκες που βίωνε ο λαός και εμφανίστηκαν ως αυτόκλητοι σωτήρες. ¹¹⁵ Έτσι κατά τα Νοεμβριανά και το ανάθεμα σχεδόν αντικατέστησαν τον νόμιμο στρατό και δρώντας ως κράτος εν κράτει επιδόθηκαν στο «σάρωμα της βενιζελικής σπείρας». Παρόλ' αυτά είναι οξύμωρο πως ο Κωνσταντίνος, ως εγγυητής του πολιτεύματος, στηρίχθηκε πολιτικά και ενθάρρυνε την ισχυροποίηση αυτών των παραστρατιωτικών οργανώσεων, για να παραμείνει στην εξουσία χωρίς να προβλέψει πως η στάση του αυτή θα οδηγούσε στον κλονισμό της κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας της χώρας. Συνεπώς ο βασιλιάς μετέτρεψε τους Επίστρατους σε έναν προσωπικό, ιδιότυπο στρατό που η απόλυτη στήριξή του τους κατέστησε παντοδύναμους και ανεξέλεγκτους.

¹¹² Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.389.

¹¹³ Παπαϊωάννου, Χ., *Η διπλωματία του Εθνικού Διχασμού* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2018, σ.72-73 & Σπυριδωνίδης, Σ., ό.π., σ.46.

¹¹⁴ Πατριωτική Ένωση, ό.π., σ.52.

¹¹⁵ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.390.

2.5 Η σχεδιαζόμενη υποτέλεια της Ελλάδας από τους Συμμάχους και τον «Αρχισυνωμότη» της Θεσσαλονίκης, πυρήνας της βασιλικής επιχειρηματολογίας

Σύμφωνα με την αντιβενιζελική προπαγάνδα οι κινήσεις των συμμαχικών Δυνάμεων κατά τα Νοεμβριανά δεν αποτελούσαν μόνο καταπάτηση των συνταγματικών ελευθεριών του ελληνικού λαού αλλά και προσχεδιασμένη σκευωρία από κοινού με τον «ραδιούργο» Βενιζέλο, που εξαιτίας της ξеноφιλίας του καταδίκασε το έθνος σε διαρκή εξάρτηση και πολιτική ανελευθερία.¹¹⁶ Πέρα όμως από «οργανωμένη επίθεση των ξένων αghμάτων για κατάληψη της Αθήνας»¹¹⁷, ήταν συνάμα και «πρωτοβουλία των Ελλήνων», όπως παρατηρούσε το *Εμπρός*,¹¹⁸ που δικαιολογημένα προσπάθησαν να αποκρούσουν τους «επιδρομείς». Οι δυνάμεις της Entente με επικεφαλής τον Fournet σχεδίαζαν ν'αφοπλίσουν βιαίως ένα ουδέτερο κράτος¹¹⁹, τη στιγμή μάλιστα που η κυβέρνηση της Αθήνας ήταν αρνητική έναντι των παράλογων απαιτήσεών τους.

Ο Βρετανός συγγραφέας George Frederick Abbott υποστηρίζει πως ορισμένες συμμαχικές ενέργειες κατέληξαν νομοτελειακά στα Νοεμβριανά¹²⁰, άποψη που πιθανότατα ασπάζονταν και οι υποστηρικτές του Κωνσταντίνου. Οι επαχθείς απαιτήσεις των Αγγλογάλλων είχαν ξεκινήσει ήδη απ'τον Σεπτέμβριο του 1916, όταν αποβιβάστηκαν στον Πειραιά τρεις χιλιάδες πεζοναύτες του Fournet -πράξη ιδιαίτερα παρεμβατική- και εν συνεχεία κατασχέθηκαν τα εμπορικά γερμανικά πλοία.¹²¹ Ο Πολυζωίδης συμπληρώνει πως απαιτήθηκε η διάλυση του Συνδέσμου Επίστρατων και η παράδοση του ελληνικού στόλου πλην τριών θωρηκτών, ενώ συνελήφθησαν πράκτορες της Γερμανίας. Ακολούθησαν τον

¹¹⁶ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.182,238-239.

¹¹⁷ *Σκριπ*, 22 Ιανουαρίου 1917.

¹¹⁸ *Εμπρός*, 17 Ιανουαρίου 1917.

¹¹⁹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.150.

¹²⁰ Θεοδοσίου Μ., ό.π., σ.365

¹²¹ Στο ίδιο, σ.365,368.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Οκτώβριο εκβιαστικά εγχειρήματα, όπως η κατάληψη των ταχυδρομείων, τηλεγραφείων και σιδηροδρομικών γραμμών.¹²²

Ο βασιλικός προπαγανδιστικός μηχανισμός υπογραμμίζει πως ο ναύαρχος Fournet είχε πλήρη επίγνωση πως, αν αποβιβαζόταν με τα αγήματά του στην πρωτεύουσα, θα λάμβανε ένοπλη απάντηση. Εκείνος όμως είχε δώσει σαφείς εντολές για το πώς θα κινηθεί το συμμαχικό σώμα, φανερώνοντας τις εχθρικές του προθέσεις. Κατά τον Πολυζωΐδη, «τα ατυχή τούτα συμβάντα πρέπει ν'αποδοθώσιν εις την παρουσίαν των Συμμαχικών στρατευμάτων μεταξύ των ελληνικών και εις τας προς τας Συμμαχικά στρατεύματα δοθείσας διαταγάς να επιβάλωσιν, εν ανάγκη, την θέλησίν των, διά της βίας».

Αποδεικνύεται, λοιπόν, πως η ελληνική πλευρά δεν είχε καμία πρόθεση για ενέδρα και ο βασιλικός στρατός απάντησε στα συμμαχικά πυρά όντας αμυνόμενος. Στη σχεδιαζόμενη υποδούλωση της Ελλάδας από τους ξένους συνηγορούσαν και ορισμένες ενέργειές τους πριν τη «Μάχη των Αθηνών». Αεροπλάνα έκαναν πολύωρες πτήσεις πάνω από τα ανάκτορα, αυτοκίνητα με αξιωματικούς πραγματοποιούσαν περιοδικά αναγνωρίσεις σε στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας και σε στρατώνες, ενώ σχεδιάστηκαν τοπογραφικοί χάρτες της πόλης, χρησιμότερο εργαλείο στα χέρια του ναυτικού πυροβολικού.¹²³

Συνεπώς οι κωνσταντινικοί εξέλαβαν την προέλαση των Μεγάλων Δυνάμεων ως πρόθεση ανατροπής του Κωνσταντίνου και μετατροπής της Ελλάδας σε προτεκτοράτο τους. Ήταν πεπεισμένοι πως συνωμότησαν με τον αρχηγό των Φιλελευθέρων κατά της δυναστείας, πράγμα που αποδείχθηκε και επίσημα με την αποκάλυψη εγγράφων, όπως η χειρόγραφη επιστολή του στον στρατηγό Κόρακα.¹²⁴ Αντίστοιχα εν μέσω των ταραχών διαφάνηκε η παγίδα που είχε στηθεί από τη μυστική αστυνομία των Αγγλογάλλων και την «εγκληματική σπείρα» του Βενιζέλου. Έτσι καταγγέλλονταν οι «άνανδροι δολοφόνοι» που πυροβολούσαν απ'τα παράθυρα και τις ταρατσες κατά των Ελλήνων στρατιωτών, διασπείροντας τον πανικό στην πρωτεύουσα και διαταράσσοντας την καθεστηκυία τάξη.¹²⁵

¹²² Πολυζωΐδης, Α., ό.π., σ.295-298 & Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Α' τόμος, Εστία, Αθήνα, 2001, σ.126.

¹²³ Πολυζωΐδης, Α., ό.π., σ.320-324.

¹²⁴ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.280. & Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.368-369.

¹²⁵ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.152.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Καταλήγοντας θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως, αν η κατάσταση δεν είχε εκτραχυνθεί, ενδεχομένως οι δυνάμεις της Entente να συνέχιζαν την πολιτική ανεκτικότητας προς τον άνακτα και η Ελλάδα να έμενε τύποις ουδέτερη έως τη λήξη του πολέμου. Με την τροπή που πήραν όμως τα πράγματα, ενόψει της ασφυκτικής πίεσης και της δεσποτικής συμπεριφοράς των Συμμάχων προς τον ηγεμόνα, οι βασιλικοί θεωρούσαν επιβεβλημένη την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους και την αντίσταση έναντι των δολοπλόκων εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών. Το μείζον ζήτημα γι'αυτούς ήταν ν'αποτρέψουν τη νομιμοποίηση της εξάρτησης από τους ξένους, που επιχειρούσε τοιουτοτρόπως να επιβάλει η βενιζελική παράταξη.

2.6 Τα τεχνάσματα ενός «αναξιόπιστου» μονάρχη – Το μερίδιο ευθύνης των Συμμάχων και του Fournet κατά τα αιματηρά επεισόδια

Τα Νοεμβριανά του 1916 γκρέμισαν με τον πιο τελεσίδικο τρόπο τις ελπίδες των πιο αισιόδοξων για συνεργασία του βασιλιά με τον Βενιζέλο και τις δυνάμεις της Entente. Μετά την πολυαίμακτη συμπλοκή, το χάσμα των δύο αντίπαλων παρατάξεων έμοιαζε αγεφύρωτο. Οι βενιζελικές εφημερίδες αφιέρωσαν πολλές σελίδες στις παλινωδίες και μηχανορραφίες του γερμανόφιλου Κωνσταντίνου, ενώ δεν παρέλειψαν να επιρρίψουν ευθύνες για τα γεγονότα του Νοεμβρίου και στους Συμμάχους.

Είναι αξιοσημείωτο πως ο άνακτας έως τον Σεπτέμβριο του 1916 έδειχνε υποχωρητική διάθεση στις συμμαχικές απαιτήσεις, προκειμένου να κάμψει τη δυσαρέσκειά τους για την πολιτική του. Όταν όμως ο Κρητικός πολιτικός, παρακάμπτοντας τη βασιλική εξουσία, σχημάτισε την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, μεταβλήθηκε το σκηνικό: ενδεχόμενος συμβιβασμός με την Entente ισοδυναμούσε με συμβιβασμό με τους μισητούς βενιζελικούς. Στο πλαίσιο αυτό το επόμενο δίμηνο επιχείρησε υποκριτικά να συνδιαλαγεί με τους Αγγλογάλλους.¹²⁶ Στην πραγματικότητα όμως ακολουθούσε πολιτική κωλυσιεργίας, παραπλανώντας με ανεκπλήρωτες υποσχέσεις. Μοναδικό του μέλημα ήταν να αποφύγει να ικανοποιήσει τα συμμαχικά αιτήματα. Σύμφωνα με τον Βεντήρη «δεν

¹²⁶ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.325-326.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

εδίστασε να θυσιάση τα υπέρτατα συμφέροντα του ελληνισμού εις τους εθνικούς ανταπαιτητάς μας με την πρόθεσιν να βοηθήση την γερμανικήν νίκην».¹²⁷

Βάσει της φιλοβενιζελικής προπαγάνδας, κατά τη διάρκεια των ατέρμονων συνομιλιών με τους Γάλλους Benazet και Fournet για την παράδοση του πολεμικού υλικού, ο βασιλιάς διαπραγματευόταν τους όρους, επιδεικνύοντας προσποιητή υποχωρητικότητα. Την ίδια στιγμή ενθάρρυνε μεθοδικά μυστική συγκέντρωση στρατευμάτων και πολεμικού υλικού σε Θεσσαλία και Ήπειρο και τη μεταφορά οπλισμού σε κοντινά μέρη, για να χρησιμοποιηθεί εναντίον των «ξένων εισβολέων».¹²⁸ Αξιοσημείωτο είναι πως ο Κωνσταντίνος, ενδιαφερόμενος για την προσωπική του σωτηρία, παρακάλεσε τον Fournet να αποβιβάσει στην Αθήνα τα στρατεύματά του, ώστε να φανεί ότι εξαναγκάζεται να υποκύψει μπροστά στην ισχύ των συμμαχικών δυνάμεων.

Σε φυλλάδιο της Πατριωτικής Ένωσης διαβάζουμε πως ο ναύαρχος «έλαβε την βεβαίωσιν του Βασιλέως γραπτήν» με το αίτημα «ν'αποβιβάση μερικά αγήματα, δια να φανή ότι εκβιάζεται και υποχωρεί» και κατόπιν, πειθόμενος απ'την αγνότητα των προθέσεών του, έδωσε εντολή να αποβιβαστούν στην πρωτεύουσα 1.000 περίπου άντρες, που κατευθύνθηκαν προς το Ζάππειο.¹²⁹ Λαμβάνοντας υπόψη αυτήν την πληροφορία -την οποία αρνούνται σθεναρά οι βασιλόφρονες- ο στρατός της Entente μπήκε στην πόλη, δίχως να τελεί υπό πολεμική εγρήγορση και αντίκρισε την τέλεια οργανωμένη ενέδρα του μονάρχη. Ο Fournet θεωρούσε παράλογη την ανησυχία των υπόλοιπων συμμαχικών παραγόντων, εφόσον είχε λάβει εγγυήσεις, την αξιοπιστία των οποίων έκρινε ως δεδομένη, εφόσον επρόκειτο για υποσχέσεις του ίδιου του βασιλιά.¹³⁰

Η απουσία κοινού σχεδίου, τα συσσωρευμένα διπλωματικά σφάλματα των Μεγάλων Δυνάμεων και η ανικανότητα του Fournet προοικονόμησαν το νοεμβριανό δράμα. Αξιοπρόσεκτη είναι η άποψη του Emile Luce, Γάλλου αυτόπτη μάρτυρα, που βάζει στο στόχαστρο της κριτικής του πέρα απ'τον Κωνσταντίνο ως κατεξοχήν υπεύθυνο και τους Συμμάχους. Ισχυρίζεται πως δεν κατάφεραν να εξηγήσουν στους Έλληνες πως οι πράξεις τους πήγαζαν από τον ρόλο τους ως προστάτες, τον οποίο και υπηρετούσαν. Αντιθέτως

¹²⁷ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.283.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ.255-256 & Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.327,337.

¹²⁹ Πατριωτική Ένωση, ό.π., σ.59.

¹³⁰ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.340.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

αναλώθηκαν στην επίδοση απειλητικών τελεσιγράφων. Τους προαναφερθέντες αδέξιους χειρισμούς εκμεταλλεύτηκε ο βασιλιάς, βρίσκοντας την ιδανική ευκαιρία να πάψει να είναι ουδέτερος.¹³¹

Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση που υποστηρίζει ο Στέφανος Κρατερός πως τα Νοεμβριανά ήταν η πιο μαύρη σελίδα της πολιτικής του αιμοσταγούς Κωνσταντίνου, ίσως επειδή και ο ίδιος κατέστη θύμα της εκδικητικότητας των Επιστρατών. Σε τηλεγράφημα μάλιστα της βασίλισσας Σοφίας προς το Βερολίνο ξεδιπλώνεται η ικανοποίηση του παλατιού για τη σπουδαία νίκη ενάντια στους Συμμάχους.¹³² Τη «φρικιαστική» συνέχεια αυτού συναντάμε σε φυλλάδιο της Πατριωτικής Ένωσης, στο οποίο διαφαίνεται πως το Στέμμα ήταν σε διαρκή ετοιμότητα και αδημονούσε για την τελική επίθεση κατά της Entente: «Είμεθα προητοιασμένοι δι' όλα [...] Είθε τα άτιμα γουρούνια να λάβουν την τιμωρίαν, η οποία τοις αξίζει».¹³³

2.7 Η δραστική απάντηση της Entente ως επακόλουθο των Νοεμβριανών

Η ένοπλη αντίσταση που συνάντησαν οι δυνάμεις της Entente από τους βασιλικούς τις οδήγησε στη λήψη αυστηρότερων μέτρων. Αν και η Γαλλία πρότεινε την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, η Ρωσία και η Ιταλία αντέδρασαν σθεναρά, η πρώτη εξαιτίας της αλληλεγγύης μεταξύ των δυναστειών και η δεύτερη, διότι τήν συνέφερε η παράταση της ελληνικής ουδετερότητας για τη μεταπολεμική διευθέτηση εδαφών. Τελικά αποφασίστηκε ο θαλάσσιος αποκλεισμός της Παλαιάς Ελλάδας (25-11/8-12-1916), μετά από εισήγηση της Αγγλίας, μέτρο που εφαρμόστηκε απόλυτα, εξαιτίας της βρετανικής ναυτικής υπεροχής και της σημαντικής γαλλικής ναυτικής παρουσίας στη Μεσόγειο.¹³⁴ Ωστόσο με αυτήν την

¹³¹ Στο ίδιο, σ.353-355.

¹³² Κρατερός Σ., *Η τραγωδία ενός Βασιλέως. Πολιτικοκοινωνική μελέτη*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Αθήνα, 1918, (2^η έκδοση), σ.24-25.

¹³³ Πατριωτική Ένωσης (εκδ.) *Φως δι' όλον τον λαό, φως διά κάθε πολίτην, φως διά κάθε Έλληνα. Τι αποκαλύπτει η Λευκή Βίβλος*, Αθήνα, 1918, σ.40,48.

¹³⁴ Ριζάς, Σ., ό.π., σ.112 & Leon, G., ό.π., σ.438-440.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

ενέργεια οι Μεγάλες Δυνάμεις παραβίασαν την ουδετερότητα και αναμείχθηκαν στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας, επικαλούμενες τον ρόλο τους ως «Προστάτιδες».¹³⁵

Το γεγονός ότι ο λαός βυθίστηκε σε δεινή κατάσταση λόγω της ασυτίας παρείχε ισχυρό επιχείρημα στους γερμανόφιλους να κατηγορήσουν τον Βενιζέλο ως εμπνευστή του αποκλεισμού.¹³⁶ Στον αντίποδα οι οπαδοί του Κρητός πολιτικού υποστήριζαν πως η καινούργια ταλαιπωρία που βίωναν οι Έλληνες οφειλόταν στα «εγκλήματα του Κωνσταντίνου και της σπείρας του»,¹³⁷ που κατάφερε με τις παλινδρομήσεις στον χειρισμό της εξωτερικής πολιτικής να κερδίσει τον τίτλο του πιο μισητού -μετά τον Γουλιέλμο- άντρα για τους Συμμάχους.¹³⁸

Το απάνθρωπο μέτρο του αποκλεισμού κράτησε επτά ολόκληρους μήνες, στη διάρκεια των οποίων οι συνθήκες ήταν οικτρές. Σύντομα σημειώθηκαν δραματικές ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης (π.χ. σίτος, καύσιμα, φάρμακα), είτε λόγω μειωμένων εισαγωγών είτε απόκρυψής τους. Η αισχροκέρδεια άνθισε εις βάρος του φτωχού λαού και ενέσκηψαν στην Αθήνα με ιδιαίτερη ένταση επιδημίες, όπως η φυματίωση και η ελονοσία.¹³⁹ Ο αντιβενιζελικός Τύπος χαρακτήρισε εχθρικότατη ενέργεια τον συμμαχικό αποκλεισμό και αδικαιολόγητη τη βία -ψυχολογική και μη- που ασκήθηκε στον σκληρά δοκιμαζόμενο λαό. Οι βασιλόφρονες θεωρούσαν πως οι δυνάμεις της Entente φέρθηκαν ανελέητα, αποσκοπώντας στην εξόντωση και στην από καιρό σχεδιαζόμενη «υποδούλωση του φρονήματος των Ελλήνων».¹⁴⁰

Οι Μεγάλες Δυνάμεις με διακοίνωση στις 31 Δεκεμβρίου του 1916 απαίτησαν από την Αθήνα μια σειρά μέτρων και εγγυήσεων. Μερικά από τα σημαντικότερα ήταν: η απαγόρευση οπλοκατοχής και η παράδοση του ελαφρού στόλου, η επαναφορά των συμμαχικών ελέγχων, η μεταφορά όλων των βασιλικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, η απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων -που ισοδυναμούσε με

¹³⁵ Σβολόπουλος, Κ., ό.π., σ.129-130.

¹³⁶ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.103.

¹³⁷ Πατριωτική Ένωσις, *Ιστορία της Ελλάδος*, ό.π., σ.63.

¹³⁸ Γιαννουλόπουλος, Γ., «Η ευγενής μας τύφλωσις...»: *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.243.

¹³⁹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.240.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ.153-154.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

αναγνώριση των στασιαστών-, η χορήγηση αποζημίωσης στους βενιζελικούς, θύματα των διώξεων. Παράλληλα καθυσήχασαν το Στέμμα πως θα απέτρεπαν την εξάπλωση του Κινήματος της Θεσσαλονίκης σε περιοχές υπό τον έλεγχο των κωνσταντινικών.¹⁴¹

Οι βενιζελικοί υποστήριζαν πως ο ναυτικός αποκλεισμός στην Αθήνα συνεχιζόταν, επειδή δεν ικανοποιούνταν πλήρως τα αιτήματα των Συμμάχων. Στα μάτια τους ο Κωνσταντίνος έκανε ορισμένες κινήσεις καλής θέλησης (π.χ. πανηγυρική απόδοση τιμών στις συμμαχικές σημαίες στο Ζάππειο στις 16/29 Ιανουαρίου 1917), ενώ στην πραγματικότητα χρονοτριβούσε στην εφαρμογή των συμφωνηθέντων. Την ίδια στιγμή μάλιστα το βασιλικό περιβάλλον απολάμβανε τρυφηλή ζωή, συμμετέχοντας προκλητικά σε εκδηλώσεις, εγκαίνια και δείπνα αλλά ζητούσε από τον λιμοκτονούντα λαό να αντιμετωπίσει καρτερικά την πείνα.¹⁴²

Αντιθέτως οι βασιλόφρονες διατείνονταν πως οι όροι των τελεσιγράφων της Entente τηρήθηκαν από το κράτος των Αθηνών. Προς επίρρωση της συμφιλιωτικής διάθεσης η ελληνική κυβέρνηση σε υπόμνημα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις τόνιζε πως ήταν διατεθειμένη να προσφέρει επιπλέον εγγυήσεις σχετικά με την ασφάλεια των στρατευμάτων τους, αρκεί να μην έμενε απροστάτευτη απέναντι στο επαναστατικό κίνημα που απειλούσε την πατρίδα.¹⁴³

Είναι γεγονός πως ο άνακτας αναγκάστηκε να αποδεχτεί τους όρους της διακοίνωσης των Συμμάχων, καθώς σύντομα οι προμήθειες εξαντλήθηκαν και οι εισαγωγές ειδών πρώτης ανάγκης σταμάτησαν.¹⁴⁴ Ο βασιλικός προπαγανδιστικός μηχανισμός υποστήριζε πως, ο λαός μαστιζόμενος από λιμό και φτώχεια, βίωνε την εκδικητική διάθεση των «Προστάτιδων» Δυνάμεων και πως τα ακόλουθα των Νοεμβριανών μέτρα ήταν δυσβάσταχτα. Ωστόσο τα μέτρα αυτά ήταν που αποτέλεσαν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους βασιλόφρονες να εκφράσουν τα αντισυμμαχικά τους αισθήματα και να εκθειάσουν

¹⁴¹ Λεονταρίτης, Γ., *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000, σ.28. & Λοστορίδης, Σ., ό.π., σ.64.

¹⁴² Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.357-359.

¹⁴³ Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Τίτλος: Υπόμνημα της Ελληνικής Κυβέρνησης προς τις Δυνάμεις της Συνεννοήσεως σχετικά με τις εγγυήσεις για την ασφάλεια των συμμαχικών στρατευμάτων, φάκελος 8, τεκμήριο 49, 6-1-16.

¹⁴⁴ Γιαννουλόπουλος, Γ., ό.π., σ.244.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

τον Κωνσταντίνο για τη στάση που τήρησε εν μέσω του αποκλεισμού, δικαιώνοντάς τον για την καχυποψία του απέναντι στην Entente.

Όπως έχει υποστηρίξει και ο Μουρέλος η πίεση να ικανοποιηθούν τα αλληπάλληλα συμμαχικά τελεσίγραφα, λειτούργησε ως «μοχλός απελευθέρωσης ενέργειας», που είχε από καιρό συσσωρευτεί. Στην ουσία πρόκειται για ένα ξέσπασμα των βασιλιφρόνων, των βενιζελικών και των Δυνάμεων της Entente, γεγονός που μπορεί να ερμηνεύσει σημαντικά το εκδικητικό μένος, την ένταση και τη διάθεση επίδειξης ισχύος όλων των εμπλεκόμενων μερών.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά»*, ό.π., σ.318.

3. Ανάθεμα Δεκεμβρίου 1916

3.1 Η πορεία προς το ανάθεμα

Η πολιτική αντιπαράθεση, που οξύνθηκε με τα Νοεμβριανά και το πογκρόμ εναντίον των βενιζελικών, έφτασε στο απόγειό της με το ανάθεμα κατά του Βενιζέλου, που έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 12 Δεκεμβρίου του 1916. Πρόκειται για μια πράξη με βαρύνουσα ψυχολογική και συμβολική σημασία στο πλαίσιο του Διχασμού. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά το ανάθεμα ήταν ένδειξη πως η Εκκλησία ήταν «εξαιρετικά ευπαθής στο εθνικό σχίσμα και τις πολιτικές του συνέπειες».¹⁴⁶ Έτσι, ενώ έως το φθινόπωρο του 1916 η Ιερά Σύνοδος απέφυγε την εμπλοκή στον άτυπο πόλεμο, με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης άρχισε να συμμετέχει ενεργά στα τεκταινόμενα.

Από τη μια το επαναστατικό κίνημα πήρε με το μέρος του την πλειοψηφία των επισκόπων των Νέων Χωρών, απαγορεύοντας -καθ'υπόδειξη της βενιζελικής κυβέρνησης- τη μνημόνευση του άνακτα στη θεία λειτουργία και από την άλλη στην Παλαιά Ελλάδα ο συντηρητικός κλήρος εξαπέλυε μύδρους κατά του «προδότη» Βενιζέλου. Αναμφίβολα οι δυο κυβερνήσεις ενδιαφέρονταν για τον τύπο μνημόνευσης στις θρησκευτικές δοξολογίες, επειδή αποτελούσε δείγμα εκδήλωσης νομιμοφροσύνης των εκκλησιαστικών αρχών στην κρατική εξουσία.¹⁴⁷

Υπήρξε διχογνωμία αναφορικά με τον εμπνευστή του αναθέματος και παρατηρήθηκε μετάθεση ευθυνών. Ορισμένοι θεωρούσαν υπαίτιους τους Επίστρατους και τα επαγγελματικά σωματεία της Αθήνας, που άσκησαν πίεση στον μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο να αναλάβει την τέλεσή του. Άλλοι πάλι κατηγορούσαν την κυβέρνηση Λάμπρου πως εξανάγκασε εμμέσως την Ιερά Σύνοδο να συμμετάσχει στη διαδικασία αναθέματος κατά του Κρητικού πολιτικού.¹⁴⁸ Γεγονός παραμένει πως στις 12 Δεκεμβρίου του 1916

¹⁴⁶ Ριζάς, Σ., ό.π., σ.113.

¹⁴⁷ Τσιρώνης, Θ., *Εκκλησία πολιτευόμενη. Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Επικέντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ.75-76 & Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.395.

¹⁴⁸ Χεκίμογλου, Ε., «Γεννάδιος εναντίον Θεοκλήτου. Η εκκλησιαστική δίκη των Συνοδικών (1917) για το ρόλο τους στα Νοεμβριανά», στο *Εθνικός Διχασμός: Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Ανάθεμα», 1916-1917*, (σ.131-154). Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, Αθήνα, 2009, σ.136.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

πραγματοποιήθηκε πολυπληθής αντιβενιζελική πορεία, που κατευθύνθηκε στο Πεδίο του Άρεως και έριξε τους λίθους του αναθέματος στον «εγκληματία» Βενιζέλο.¹⁴⁹

Θα μπορούσε συνεπώς βάσιμα να υποστηριχθεί πως η σκοταδιστική πρακτική του αναθέματος αποτελεί μία επιπλέον απόδειξη του μεγέθους της πολιτικής έντασης την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Οι αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις, και εν προκειμένω η βασιλική, χρησιμοποίησαν κάθε μέσο -στο πλαίσιο της προπαγάνδας- για να πλήξουν ηθικά και πολιτικά τον αντίπαλο. Ωστόσο οι βαθύτεροι συμβολισμοί του αναθέματος και η συμμετοχή του κλήρου στην αναχρονιστική τελετή έθεσαν τις βάσεις για την ενίσχυση της ρευστότητας και τοξικότητας στην πολιτική ζωή της Ελλάδας τα κατοπινά χρόνια.

3.2 Η μεθόδευση του αναθέματος και ο πρωταγωνιστικός ρόλος του φιλοβασιλικού κλήρου

Σύμφωνα με τον θερμότερο εκφραστή της βενιζελικής προπαγάνδας Λέοντα Μακκά η πλειοψηφία του ελληνικού κλήρου, οι «πολυειδείς βάτραχοι της φαυλοκρατικής πληγής της Ελλάδος», επιχειρούσε καθ'όλη τη διάρκεια του «εθνικού σπαραγμού» να φυτεύει στις καρδιές των αφελών Ελλήνων άσβεστο μίσος ενάντια στον Κρήτα πολιτικό. Στο πλαίσιο αυτό αρκετοί ιερείς στην Παλαιά Ελλάδα εκφωνούσαν αντιβενιζελικά κηρύγματα, ενώ παρομοίαζαν τον μονάρχη με τον Χριστό, τον φέροντα στέμμα από αγκάθια.¹⁵⁰ Ο παράγοντας που μετέτρεψε τη στάση της Ιεράς Συνόδου σε απροκάλυπτα εχθρική προς τον Βενιζέλο ήταν οι εκβιαστικές πιέσεις των Επίστρατων και των μικροεπαγγελματιών της Αθήνας προς την ίδια και τον μητροπολίτη Αθηνών Θεόκλητο να πραγματοποιήσουν τελετή αναθέματος εναντίον του «Αρχισυνωμότη».¹⁵¹ Ωστόσο η βενιζελική πολεμική ρητορική παρουσίαζε τον Θεόκλητο ως υποκινητή των νημάτων και ως διαπρύσιο θιασώτη του Κωνσταντίνου.¹⁵²

¹⁴⁹ Γιαννουλόπουλος, Γ., ό.π., σ.244.

¹⁵⁰ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.396-397 & Κοντογιώργος, Χ., *Τα παρασκήνια του Αναθέματος. Σημαντικάί αποκαλύψεις*, Τύποις, Αθαν. Γ. Δεληγιάννη, Αθήνα, 1917, σ.23-24.

¹⁵¹ Χεκίμογλου, Ε., ό.π., 136.

¹⁵² Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.397.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Εξίσου καταγγελτικός ήταν ο ιεροδιάκονος Χριστόφορος Κοντογιώργος, που έψεγε την Εκκλησία ότι μετέβαλε τις διάφορες μητροπόλεις σε «βασιλόδουλα κατασκοπεία και τέλεια κέντρα της γερμανόδουλης κλίκα». Επισταμένως έριχνε τα βέλη του στην κωνσταντινική κυβέρνηση επιρρίπτοντάς της την κύρια ευθύνη πίστευε όμως πως ο κλήρος δεν υπήρξε διόλου αθώος.¹⁵³ Σημείωνε πως οι πατριδοκάπηλοι αρχιερείς «επενόησαν χαμερπή και πρόστυχα μέσα προς καταπολέμησιν του Γίγαντος θέτοντες εις ενέργειαν πάσαν κληρονομικήν εκ της ειδολωλατρικής και της Μεσαιωνικής βαρβάρου εποχής κακίαν». Επιπροσθέτως επεσήμανε πως τα ανάκτορα από κοινού με τον μητροπολίτη Λαρίσης Αρσένιο επιδόθηκαν στην κατασκευή «βδελυρών συκοφαντιών» έναντι των ιεραρχών της Μακεδονίας και των επαναστατών της Θεσσαλονίκης, επικαλούμενοι παράνομες παρεμβάσεις τους σε εκκλησιαστικά ζητήματα.¹⁵⁴

Πολύτιμος αρωγός στην ενορχήστρωση του αναθέματος ήταν ο φιλοβασιλικός Τύπος (*Σκριπ*, *Χρόνος*, κ.ά.) που ασχολήθηκε επιμελώς με τη σπίλωση της υπόληψης των αντιπάλων. Με βούλευμα ο Βενιζέλος κηρύχθηκε εκτός νόμου και οι Επίστρατοι αξιοποιήθηκαν, ώστε να παρουσιαστεί το ανάθεμα ως λαϊκή απαίτηση, την ίδια στιγμή που η κυβέρνηση της Αθήνας, φοβούμενη μην προξενήσει την οργή των Συμμάχων, υποκρινόταν πως ήταν αντίθετη στη συμμετοχή της Εκκλησίας σε αυτό.¹⁵⁵

Η τελετή ενάντια στον «Σατανά» πραγματοποιήθηκε στο Πεδίο του Άρεως, σε έναν χώρο που είχε σκαφτεί σε μεγάλο βάθος, στο κέντρο του οποίου είχε στερεωθεί ομοίωμα του Βενιζέλου επάνω σε έναν ογκόλιθο. Στην κορυφή του υπήρχε ένα αιμόφυρτο κρανίο ταύρου με μακριά κέρατα και δίπλα η επιγραφή: «Ανάθεμα εις τον προδότην και τους συνενόχους του».¹⁵⁶ Η Εκκλησία, σταθερός στυλοβάτης του κωνσταντινικού καθεστώτος, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις εκδηλώσεις μίσους.¹⁵⁷ Ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος πρώτος έριξε την πέτρα και αναθεμάτισε τον «επιβουλευθέντα την υπόστασιν του Βασιλιά

¹⁵³ Κοντογιώργος, Χ., ό.π., σ.9.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ.6-7, 10-13.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ.19-22.

¹⁵⁶ Χεκίμογλου, Ε., ό.π., σ.140.

¹⁵⁷ Αλιβιζάτος, Ν., ό.π., σ.233.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

και της Πατρίδας» και εν συνεχεία τον μιμήθηκε «σύσσωμος ο λαός της πόλεως». Χιλιάδες πολίτες και Επίστρατοι συναγωνίζονταν ποιος θα ρίξει τη μεγαλύτερη πέτρα.¹⁵⁸

Τη βενιζελική πλευρά εκφράζει εναργώς η φίλη του Βενιζέλου, Πηνελόπη Δέλτα: «ο αξιοθρήνητος μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος έκανε το περίφημο ανάθεμα, άντρες, γυναίκες, παιδιά και κύριοι του λεγόμενου “καλού κόσμου”, πήγαν φορτωμένοι πέτρες μεγάλες και μικρές και τις έριξαν, μάζα άμορφη, στο πεδίο του Άρεως, αναθεματίζοντας το “Σατανά”, το “Βελζεβούλ”, τον “προδότη...”.¹⁵⁹ Τα παραπάνω έπραξαν «οι πραγματικοί προδότες και νεκροθάπται της τιμής της Ελλάδος και της όλης Πατρίδος». ¹⁶⁰

Για τους βενιζελικούς η βδελυρή ενέργεια του αναθεματισμού του αρχηγού τους δεν υπήρξε αποκλειστικά μια εκκλησιαστική τελετή αλλά συνάμα μια πολιτική πράξη, καθώς ο Βενιζέλος έπεσε θύμα μίας ανήθικης επίθεσης της βασιλικής παράταξης, που συμπαρέσυρε σκοπίμως την Εκκλησία σε μια εξαιρετικά διχαστική ενέργεια. Ακόμη αποτέλεσε το πιο ασυγχώρητο ολίσθημα των πολιτικών τους αντιπάλων και την πιο τρανή απόδειξη της οπισθοδρομικότητας που αντιπροσώπευαν.¹⁶¹ Βάσει των παραπάνω εξηγείται και η επιθυμία του Βενιζέλου να διατηρηθούν οι σωροί από πέτρες-ίχνη και μετά την επικράτησή του (Ιούνιος 1917), διότι όπως αναφέρει η Πηνελόπη Δέλτα, ήθελε να μείνουν, για «να ξέρει και να θυμάται ο κοσμάκης πως είμαι αναθεματισμένος και όμως η νίκη θα είναι δική μας». Παράλληλα, για να μάθει τι συμβαίνει «όταν γίνεται η Εκκλησία όργανο πολιτικών παθών». ¹⁶²

Η αντιβενιζελική ρητορική και ειδικότερα ο Ξενοκράτης Κομποθέκρας ισχυρίστηκε πως το βασιλικό καθεστώς, παρά τις απειλές της Entente, δεν προχώρησε στην ποινική δίωξη του «εγκληματία» Βενιζέλου. Ο ίδιος θεωρεί υπεύθυνους για τη διοργάνωση του αναθέματος την Εκκλησία και τον λαό, που κλήθηκαν να επιβάλλουν στον «ποταπό συνωμότη» μια ηθική τιμωρία. Άλλοι φιλοβασιλικοί, όπως ο αρχιμανδρίτης Θεόκλητος Στράγκας, υποστήριξαν πως ο δυσареστημένος λαός εξεγέρθηκε και αποκήρυξε τον «λαοπλάνο Αρχισυνωμότη» και τους συνεργάτες του, απαιτώντας την τέλεση αναθέματος

¹⁵⁸ Γιαννουλόπουλος, Γ., ό.π., σ.244 & Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.101.

¹⁵⁹ Δέλτα, Π.Σ., ό.π., σ.279.

¹⁶⁰ Πατριωτική Ένωσις, ό.π., σ.62.

¹⁶¹ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.102.

¹⁶² Δέλτα, Π.Σ., ό.π., σ.280.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

ενάντια στον «πρωταίτιο του εμφυλίου σπαραγμού και του αποκλεισμού».¹⁶³ Κατά τον Ανδρέα Νανάκη ήταν η πολιτεία και οι Επίστρατοι που ευθύνονταν για την πραγματοποίησή του, διότι πίεσαν την Ιερά Σύνοδο και εκείνη δεν κατόρθωσε να διατηρήσει τις προσήκουσες αποστάσεις απ' τις δύο αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις.¹⁶⁴

Ο κλήρος αποφάσισε να συμμετάσχει στο ανάθεμα, ύστερα από τις παλινωδίες της κυβέρνησης Λάμπρου και του Θεόκλητου, γιατί αμφότεροι δεν αναλάμβαναν την πρωτοβουλία, παραγνωρίζοντας το γεγονός πως περαιτέρω αναβλητικότητα θα πυροδοτούσε το λαϊκό αίσθημα. Η κυβέρνηση αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στο να εγκρίνει την εκδήλωση, προσελκύοντας την ικανοποίηση των οργανώσεων και προκαλώντας την οργή των Συμμάχων ή να την αποτρέψει, ευχαριστώντας τους τελευταίους, απογοητεύοντας όμως τις λαϊκές μάζες και τους Επίστρατους. Αποφάσισε, λοιπόν, μήτε να εκφέρει ξεκάθαρη γνώμη μήτε να προβάλλει αντιρρήσεις, αφήνοντας έτσι την Ιερά Σύνοδο να επανεξετάσει το θέμα και εν τέλει να πάρει μέρος στο ανάθεμα, εκπροσωπώντας τη θέληση του κυρίαρχου λαού.¹⁶⁵

Στο πλαίσιο της εθνικής αγανάκτησης εκτοξεύθηκε ο λίθος του αναθέματος και ο αφορισμός, όπως διατυπώθηκε περιεκτικότερα με τη φράση: «Κατά Ελευθερίου Βενιζέλου, φυλακίσαντος Αρχιερείς και επιβουλευθέντος την Βασιλείαν και την Πατρίδα, ανάθεμα έστω».¹⁶⁶ Το σύνθημα της εξόδου των κατοίκων των διαφόρων συνοικιών, για να συρρεύσουν ομαδικώς στο καθορισμένο σημείο, δόθηκε «με συνεχείς κωδωνοκρουσίες όλων των ναών της πρωτεύουσας».¹⁶⁷ Συμμετείχαν «πάσαι αι τάξεις της αθηναϊκής κοινωνίας [...] εξ όλων των γωνιών του Ελληνισμού».¹⁶⁸ Σχηματίστηκε ένας υποβλητικός σωρός από λίθους, «άφθαρτον μνημείον εθνικής απέχθειας», που θύμιζε το αμείλικτο μίσος των Ελλήνων ενάντια στους προδότες και ειδικότερα στον «καταραμένο» Βενιζέλο, ο οποίος αγνόησε τα καθήκοντά του προς την πατρίδα.¹⁶⁹

¹⁶³ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.406-407.

¹⁶⁴ Νανάκης, Α., *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008, σ.68-69.

¹⁶⁵ Χεκίμογλου, Ε., ό.π., σ.138-140.

¹⁶⁶ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.101.

¹⁶⁷ *Χρόνος*, 13 Δεκεμβρίου 1916.

¹⁶⁸ *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 13 Δεκεμβρίου 1916.

¹⁶⁹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.239.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Είναι αξιοσημείωτο πως παρόμοια «αναθέματα» πραγματοποιήθηκαν και σε άλλες πόλεις και χωριά ανά την επικράτεια και μάλιστα με παραλλαγές. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τα Ιωάννινα, με την καταστροφή των πινακίδων «Βενιζέλου, Δαγκλή και των εταίρων των»¹⁷⁰ και την Πελοπόννησο, όπου κυκλοφόρησε κίβδηλος αφορισμός-λίβελος με κατάρες για τον Βενιζέλο, όπως να ενσκήψουν πάνω του «τα εξανθήματα του Ιώβ, η λέπρα του Ιεχωβά, οι κεραυνοί της κολάσεως». Στις εκδηλώσεις καταδίκης του «ποταπού συνωμότη» εξαιρετικό ζήλο επέδειξε και ο Πειραιάς, τα εργατικά σωματεία του οποίου διέγραψαν τον «στασιαστή» από τα δημοτικά μητρώα και μετονόμασαν την οδό που έφερε το όνομά του σε 18^η Νοεμβρίου.¹⁷¹ Υπό αυτό το πρίσμα κινήθηκε και η βασιλική αρθρογραφία, που τόνιζε τον κίνδυνο απ' την αρρώστια του αναρχισμού, συστήνοντας σθένος και αισιοδοξία για τη θεραπεία των προσβληθέντων από την «αίρεση» του βενιζελισμού, που διατάρασσε την εσωτερική ειρήνη. Παράλληλα απέβαλε από τη φυλή των Ελλήνων όσους δεν τιμούσαν τον Κωνσταντίνο, χαρακτηρίζοντάς τους αντίχριστους, έκφυλους, τερατώδεις υπάρξεις.¹⁷²

Αναμφισβήτητα τέτοιες απόψεις υπολείπονται νηφαλιότητας. Ωστόσο απευθύνονται σε ένα κοινό θρησκόληπτο και ακαλλιέργητο. Η αντιβενιζελική προπαγάνδα, λοιπόν, αποσκοπώντας να χειραγωγήσει την ανώριμη ελληνική κοινή γνώμη, προσπάθησε να αμαυρώσει το ήθος του αντιπάλου με τον ανάρμοστο από συμβολικής άποψης αφορισμό του Βενιζέλου, στερούμενη πειστικών επιχειρημάτων. Καταλήγοντας θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχθεί πως η μεσαιωνική τελετή του αναθέματος βάθυνε το ήδη αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών, τη στιγμή μάλιστα που τα συμφέροντα του έθνους απειλούνταν τα μέγιστα.

¹⁷⁰ Γιαννουλόπουλος, Γ., ό.π., σ.244.

¹⁷¹ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.411.

¹⁷² Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σ.239.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

4. Η αποκλεισμένη Αθήνα του 1917 μέσα από την εφημερίδα Σκριπ¹⁷³

4.1 Σύμμαχοι, η πραγματική απειλή για την ελευθερία της Ελλάδας – Ισχυρή η λαϊκή βούληση για αποτίναξη του συμμαχικού ζυγού

Μετά τα Νοεμβριανά το *Σκριπ* δήλωνε σε όλους τους τόνους πως ήταν ανάγκη ο ελληνικός λαός να αφαιρέσει το προσωπείο των «Ψευδοπροστατών» του, των Δυνάμεων εκείνων που αντί να λειτουργούν ως Εγγυήτριες εκπροσωπούσαν το «σκότος και την αδικία». Όφειλε να διακηρύξει πως «μόνον προστάτη αναγνώριζε τον Θεό» και πως θα έκανε τα πάντα για «να αποτιναχθή το άγος της προστασίας [...] διά της οποίας καλύπτουσι οι αδυσώπητοι σφαγιασταί των ελευθεριών των μικρών λαών τας ανηκούστους επεμβάσεις των εις τα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδος».¹⁷⁴

Η 18^η και 19^η Νοεμβρίου «υπήρξαν αι δύο λαμπρότεροι και ενδοξότεροι ημέραι ολοκλήρου της ελληνικής ιστορίας. Ημπορούν να θεωρηθούν ως απολύτρωσις εκ του πλέον απεχθούς ζυγού». Ως εκ τούτου «οι ήρωες της νέας ταύτης ιστορικής σελίδος» έπρεπε να συνεχίσουν να αμύνονται, εφόσον αποκαλύφθηκε περίτρανα η «εξυφανθείσα κατά της πατρίδος συνωμοσία», τραγικό επακόλουθο της οποίας ήταν ο ναυτικός αποκλεισμός και ο «εκ της πείνης θάνατος», τον οποίο προκάλεσαν οι ισχυρές Δυνάμεις της Entente.¹⁷⁵

Το *Σκριπ* κατηγορούσε τις τελευταίες για τις ανύπαρκτες αγαθοεργίες και τις ακατανόμαστες πιέσεις προς τους κατοίκους της Παλαιάς Ελλάδας, επισημαίνοντας πως το μόνο που έκαναν ήταν να «επιβουλεύονται τα δικαιώματα της ελευθερίας και ανεξαρτησίας» του ελληνικού κράτους. Γι' αυτό προέτρεπε τον λαό να «αποτινάξη το βάρος της προστασίας και ευεργεσίας των βασανιστών και τυράννων του», των «σφαγέων της δικαιοσύνης» και με εθνική αξιοπρέπεια να μη σκύβει να ασπασθεί «την χείρα των αδυσώπητων δήμιων».¹⁷⁶

¹⁷³ Κρίθηκε χρήσιμο για την καλύτερη αποτύπωση της εποχής να παρουσιαστεί η κατάσταση στην Αθήνα τους πρώτους μήνες του 1917, μεσούντος του ναυτικού αποκλεισμού. Η διερεύνηση θα είναι μονομερής, καθώς θα βασιστεί στο *Σκριπ*, μία φανατική φιλοβασιλική εφημερίδα.

¹⁷⁴ *Σκριπ*, 22 Δεκεμβρίου 1916.

¹⁷⁵ *Σκριπ*, 1, 5 Ιανουαρίου 1917.

¹⁷⁶ *Σκριπ*, 5, 8 Ιανουαρίου 1917 & 4, 21 Φεβρουαρίου 1917.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Μολονότι στα τέλη Ιανουαρίου επισημαίνονταν σε φύλλα του *Σκριπ* ενδείξεις μεταβολής στις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, που απροσδόκητα διευκόλυναν «τάχιστα τον ανεφοδιασμόν της χώρας»,¹⁷⁷ στο διάστημα Φεβρουαρίου-Απριλίου του 1917 η εφημερίδα συνέχιζε στο ίδιο δημαγωγικό ύφος. Διατράνωνε πως οι Σύμμαχοι δεν είχαν επ' ουδενί δικαίωμα να επεμβαίνουν στα εσωτερικά της Ελλάδας και πως ο λαός όφειλε να αντιταχθεί στην «ξενικήν ύβριν» και να διατηρήσει ακμαίο το ηθικό του, παρά το βαρύ πλήγμα που δέχτηκε με τον αποκλεισμό.

Είναι αξιοσημείωτο πως το προπαγανδιστικό όργανο επαινούσε αδιαλείπτως τον ελληνικό λαό που «δεν απώλεσεν τίποτε από την ψυχικήν του δύναμιν, δεν εκάμφθη εις το φρόνημά του, δεν εκλονίσθη εις την θέλησίν του να μείνη ελεύθερος και ουδέτερος», ενώ τονίζοταν με θέρμη πως «η παρούσα δοκιμασία δεν θα δυνηθή να θανατώσῃ τας ζωτικὰς δυνάμεις ενός έθνους το οποίον θέλει να ζήσῃ».¹⁷⁸ Και αλλού διαβάζουμε πως οι Έλληνες ήταν προικισμένοι με «γρανιτώδη ασπίδα θάρρους και πεποιθήσεως», και «ανεξάντλητον αποφασιστικότητα», ώστε να μην υποταχθούν «εις τον προδοτισμόν» των Συμμάχων και στις ανελεύθερες επιταγές τους.

Επιπροσθέτως το αντιβενιζελικό μέσο κατηγορούσε τους αντιπροσώπους των Δυνάμεων της Entente για διπλό έγκλημα: αφενός την εξουθένωση των πολιτών από την ασιτία και αφετέρου την εκπλήρωση των επαχθέστατων και ολοένα αυξανόμενων απαιτήσεών τους. Συνεπώς κατά τη μελέτη του *Σκριπ* διαπιστώνεται πως γινόταν διαρκής αναφορά τους πρώτους μήνες του 1917 στα σκοτεινά σχέδια των Αγγλογάλλων, που «μετεχειρίσθησαν τα ατιμότερα μέσα» και, «ενεδρεύοντες ως όφεις», υπέσκαπταν υπούλως τον Θρόνο του βασιλιά, για να παγιδεύσουν τη χώρα και να εξυπηρετήσουν τον απώτερο στόχο τους, που δεν ήταν άλλος από «την έξοδον της Ελλάδος εκ της ουδετερότητος».¹⁷⁹

Δεν προξενεί εντύπωση ότι η εφημερίδα καλούσε τον «πάσχοντα» λαό να μην πιστεύει σε «ουδεμίαν απατηλήν υπόσχεσιν περί άρσεως αποκλεισμού», διότι το μόνο που έκαναν απ' την έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης αυτοί οι «άνθρωποι της εσχάτης ηθικής υποστάθμης» ήταν να «στραγγαλίζουν την αλήθεια», προκειμένου να «καλυφθή πάση θυσία το αίσχος της τυραννίας και καταδυναστεύσεως» των Ελλήνων. Έτσι διατυμπάνιζε

¹⁷⁷ *Σκριπ*, 28 Ιανουαρίου 1917.

¹⁷⁸ *Σκριπ*, 22 Φεβρουαρίου 1917 & 24 Μαρτίου 1917 & 16 Απριλίου 1917.

¹⁷⁹ *Σκριπ*, 11 Ιανουαρίου 1917 & 10 Απριλίου 1917 & 19, 20 Μαΐου 1917.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

πως όχι μόνο δεν έμπαινε ζήτημα «περί αποκαταστάσεως σχέσεων εγκαρδιότητος» μεταξύ Ελλάδος και Entente αλλά και καλλιεργούσε την πεποίθηση πως οι «Ευεργέτιδες» Δυνάμεις ήταν ο πραγματικός εχθρός της ελευθερίας του ελληνικού κράτους.¹⁸⁰

Παρόλ'αυτά στα τέλη Μαΐου η εφημερίδα παρουσίαζε τις Κυβερνήσεις της Entente με διάθεση να άρουν τον εξάμηνο «απάνθρωπον και μαρτυρικών» αποκλεισμό, αναμένοντας βέβαια τις συστάσεις του «Παράφρονος της Θεσσαλονίκης». Αυτός υποδείκνυε την παράταση του, θεωρώντας πως ο Κωνσταντίνος θα αναγκαζόταν να συνθηκολογήσει και να σύρει τη χώρα στα πόδια των Αγγλογάλλων.¹⁸¹ Ως επωδός επαναλαμβανόταν πως οι Σύμμαχοι ήλπιζαν να διασαλεύσουν την τάξη και να ανατρέψουν τη δυναστεία, τοποθετώντας στο τιμόνι της εξουσίας τον «τρισκατάρατο» Βενιζέλο.

Μέσα από τη μελέτη του *Σκριπ* δύναται να αποκαλυφθεί πως μεγάλο μέρος του φίλα προσκείμενου στον βασιλιά Τύπου εναντιωνόταν στην επέμβαση των Δυνάμεων της Entente στα εσωτερικά της Ελλάδας και διαμόρφωνε έναν εθνικισμό με πυρήνα την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας και αυτοτέλειας του κράτους. Συνεπώς παρουσιαζόταν ως πολέμιος των «τυφλών προλήψεων» των βενιζελικών, που οδήγησαν τη χώρα σε πολιτική ανελευθερία και διαρκή εξάρτηση εξαιτίας της «ξеноφιλίας» τους. Συμπερασματικά η βασιλική προπαγάνδα αποσκοπούσε στην αφύπνιση του εθνικού αισθήματος των Ελλήνων ενάντια στους Συμμάχους, τους αληθινούς εχθρούς.

4.2 Εκδηλώσεις λαϊκής λατρείας προς τον Κωνσταντίνο

Κατά τη διάρκεια του ναυτικού αποκλεισμού της Αθήνας, το αδιάλλακτο *Σκριπ* υπογράμμιζε εξ αρχής πως η πολιτική της ουδετερότητας «αριδήλως αποδεικνύεται ότι υπήρξεν η σωτηρία του λαού» που με «μυστικοπαθή λατρεία» ήταν πρόθυμος να ακολουθήσει «την οδόν την οποίαν του εχάραξεν ο Μέγας Βασιλεύς του» και να προασπίσει την τιμή του κράτους. Στο φύλο της 20^{ης} Ιανουαρίου 1917 ήταν διάχυτη η αντίληψη πως ο Κωνσταντίνος, γαλήνιος και ακλόνητος «με το ολύμπιον μειδιάμά Του» θα ορθωθεί «βαρύς και αδυσώπητος και ως λέων» θα βρυχηθεί «προ των εχθρών της φυλής».

¹⁸⁰ *Σκριπ*, 14, 18 Φεβρουαρίου 1917 & 12 Μαρτίου 1917.

¹⁸¹ *Σκριπ*, 25 Μαΐου 1917.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο όργανο των αντιβενιζελικών πως «Αυτός είναι το λαμπρόν και φωτοβόλον άστρον του εθνικού βίου μας. Αυτός είναι ο Πατήρ μας, ο ουρανόπεμπτος, ο οδηγός μας ο θεοφρούρητος, ΑΥΤΟΣ ΕΙΝΕ Η ΕΛΠΙΣ ΜΑΣ!» Η εφημερίδα έπλεκε το εγκώμιο στον άνακτα, «τον ενσαρκούντα θαυμασίως ό,τι τίμιον και ιερόν και μεγαλειώδες έχει να επιδείξη η αθάνατος Ελληνική φυλή».¹⁸²

Στις διαπρύσιες εκδηλώσεις λαϊκής λατρείας και πίστης προς τον «Δαφνηφόρον Βασιλέα» ενδιαφέρον, αν όχι και προβληματισμό, προκαλεί η προσφορά δώρου (χρυσό παράσημο) και η ανέγερση ανδριάντος, κατόπιν διάθεσης του οβολού των Αθηναίων. Το θεωρούσαν ελάχιστο φόρο ευγνωμοσύνης, τη στιγμή που η καρδιά τους παλλόταν από αγνή αγάπη για το «ιερόν Ίνδαλμα του Έθνους».¹⁸³ Κατά την ανάγνωση των φύλλων του *Σκριπ* είναι πασιφανές πως τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1917 παραμένει αναλλοίωτη και μάλιστα πιο ένθερμη η αφοσίωση «του Ελληνικού λαού προς την Σεπτήν του Έθνους Κορυφήν», τον «θεόπεμπτον Ένδοξον Βασιλέα».

Μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ένιωθε χρέος να διαλαλήσει πως ακολουθούσε πιστά τον ηγεμόνα και ενέκρινε τις επιλογές του. Έτσι δε θα επέτρεπε σε καμία δύναμη να τον αποσπάσει από το έργο της περιφρούρησης του ένδοξου θρόνου. Ενώ, λοιπόν, συνεχιζόταν ο αποκλεισμός «εκραύγαξε ο βασανιζόμενος από τας στερήσεις Λαός, ο λιμώττων Λαός [...] και οι οφθαλμοί του δακρύβρεκτοι ητένιζον τον Βασιλέα του διερχόμενον, ως το σύμβολον της Εθνικής αντοχής και της εγκαρταρήσεως, ως το θεμέλιον του Εθνικού οικοδομήματος, ως την ελπίδα και το στήριγμα της Μεγάλης Πατρίδος. ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ».¹⁸⁴

Στο ίδιο πλαίσιο στα τέλη Μαΐου η εφημερίδα παρουσίαζε τη σωρεία τηλεγραφημάτων εξ όλων των πόλεων και τις μεγαλειώδεις εκδηλώσεις, με αφορμή την ονομαστική εορτή του «Αρχηγού της φυλής», στις οποίες αποτυπωνόταν η αφάνταστη αγάπη προς τον «λατρευόμενον πατέρα και Κουμπάρον», τον «πατριωτικώτερο και λαϊκώτερο των Μοναρχών», τον «χαλύβδινον Στρατηλάτην». Ξεχωρίζει άρθρο με τίτλο «Σύ νικάς, Αύγουστε» και ποίημα-ύμνος προς τιμή του Κωνσταντίνου. Το φιλοβασιλικό προπαγανδιστικό όργανο μάλιστα διατυμπάνιζε πως δεν επρόκειτο για απλές εκδηλώσεις

¹⁸² *Σκριπ*, 20 Ιανουαρίου 1917 & 5 Φεβρουαρίου 1917.

¹⁸³ *Σκριπ*, 16, 17 Ιανουαρίου 1917.

¹⁸⁴ *Σκριπ*, 26 Μαρτίου 1917 & 9 Απριλίου 1917.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

αφοσίωσης του λαού προς τον ηγεμόνα αλλά για πιστοποίηση -μέσω «της τρικυμιώδους ιαχής»- του ιερού δεσμού που συνέδεε την «αδούλωτον ψυχήν» του Ελληνισμού με την «μεγάλην του Βασιλέως ψυχήν».¹⁸⁵

Εν κατακλείδι, αξιομνημόνευτα περιστατικά έκφρασης του λαϊκού σεβασμού και θαυμασμού στον «άνθρωπον όστις συμβολίζει την ενότητα των Ελλήνων» ήταν η επίδοση ψηφίσματος των επαγγελματικών σωματείων Αθήνας και Πειραιά, λίγο πριν αναχωρήσει για την εξορία, καθώς και η συγκέντρωση πολυάριθμου πλήθους στα Ανάκτορα που «εφώναζε κλαίων: Όχι, όχι. Δεν θα φύγει ο Κωνσταντίνος. Δεν τον αφήνουμε. Δεν θα μας Τον πάρουν δια της βίας.» Οι υποστηρικτές του μονάρχη θλίβονταν που η συνωμοσία ξένων και βενιζελικών πέτυχε την εκθρόνιση του «Ενόπλου Προφήτου του Γένους», του «Εθνομάρτυρα», μα ευελπιστούσαν πως πλησίαζε η μέρα που θα επέστρεφε θριαμβευτικά.¹⁸⁶

4.3 Βενιζέλος, ένας ραδιούργος και εθνομίσητος προδότης

Εμφορούμενη από εμπάθεια προς τον «αξιοθρήνητο» Βενιζέλο, η βασιλική προπαγάνδα και εν προκειμένω το *Σκριπ* επιδιδόταν στη δαιμονοποίηση του ηγέτη των Φιλελευθέρων και όσων τόλμησαν να αμφισβητήσουν την ορθότητα της στάσης του άνακτα. Από τις αρχές Ιανουαρίου του 1917 η εφημερίδα -έμπληη λαϊκισμού- στρεφόταν με επικριτικά άρθρα εναντίον των «άτιμων όρνεων του βενιζελισμού», των «ανθρωπομόρφων εκείνων τεράτων, τα οποία προέβησαν εις το δεινόν έγκλημα της προδοσίας της Πατρίδος». Κατηγορούσε τους «απαισίους λειστοπειρατάς της Θεσσαλονίκης» με επικεφαλής τον Βενιζέλο πως επιχειρούσαν να εμψύχουν στις Κυβερνήσεις των Αγγλογάλλων «την πεποίθησιν ότι εξακολουθούντος ακόμη του αποκλεισμού ήτο δυνατή η εκπλήρωσις των ανιέρων πόθων». Η προτεραιότητα -όπως αποκάλυπτε το άρθρο- δεν ήταν άλλη από την ανατροπή του ανώτατου άρχοντα και την κατάλυση του ελληνικού βασιλείου.

Η εφημερίδα έριχνε τα βέλη της στον «μεγαλώνυμο Προδότη», κατηγορώντας τον πως στην περίφημη επιστολή του στον στρατηγό Κόρακα εξέφραζε τα φιλόδοξα σχέδιά του σημειώνοντας: «Η εν τη πρωτευούση επιβολή μας, θα δημιουργήση βαθμηδόν επιβολήν και

¹⁸⁵ *Σκριπ*, 18, 21, 22 Μαΐου 1917.

¹⁸⁶ *Σκριπ*, 21, 31 Μαΐου 1917.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

επί πάσης της άλλης Παλαιάς Ελλάδος». ¹⁸⁷ Προς «εξυπηρέτησιν των αντιδυναστικών σχεδίων του βενιζελισμού», ο «παράφρων και αιμοχαρής» Κρητικός πολιτικός υποκινούσε με τη βοήθεια των πρακτόρων του τοπικές εξεγέρσεις. Το βασιλικό όργανο τον χλεύαζε για την πεποίθησή του πως με την παράταση του ναυτικού αποκλεισμού θα δαμαζόταν η αντίδραση του λαού, ενός λαού που -όπως αποτυπώνεται παραστατικά- ήταν έτοιμος να «παραδώση τας βρωμεράς του προδότου σάρκας εις τους κύνας».

Στις απόπειρες του *Σκριπ* να λασπολογήσει σε βάρος του αρχηγού των Φιλελευθέρων και να διεγείρει αισθήματα αγανάκτησης και μίσους στον λαό συγκαταλεγόταν και η είδηση πως οργάνωσε απόπειρα δολοφονίας της «Α.Μ. του Βασιλέως Κωνσταντίνου». Στο «χονδροειδώς ανήθικον τόλμημα» θα συνέδραμαν κατώτεροι αξιωματικοί και πάσης φύσεως «αρνησηπατρίδες» από το «στασιαστικόν κίνημα» της Θεσσαλονίκης. Εν ολίγοις τον θεωρούσαν ικανό «να διαπράξῃ πάσαν φρενοβλάβειαν», διότι ως «ενευδρεύων όφης ηγείρετο πάντοτε χύνων προς όλας τα κατευθύνσεις το δηλητήριόν του». ¹⁸⁸

Δύο μήνες πριν την εκθρόνιση του «λατρευτού» Κωνσταντίνου, το προπαγανδιστικό όργανο αποκαλούσε τον Βενιζέλο «Παγκάκιστο γόνο της κολάσεως» που κρατούσε στα χέρια του «το σάβανον, το οποίον είχε παρασκευάση δια να ενταφιάση και Στέμμα και Λαόν και Έθνος». Πυκνές ήταν και οι αναφορές τον Απρίλιο του 1917 στον «Τυχοδιώκτη της Κρήτης», που αποκαλούνταν «πηγή δόλου» και «ενσάρκωσις της Διαβολής και της Ραδιουργίας». ¹⁸⁹ Η στρατευμένη εφημερίδα σπύλωνε τον Βενιζέλο, συκοφαντώντας τον για «δημοκοπικά τεχνάσματα», καθώς νόμιζε πως θα κατάφερνε να εξαγοράσει τα αισθήματα του κατατρεγμένου λαού, «ρίπτων εις το στόμα του 1.000 τόνους σίτου». Στην πραγματικότητα όμως ο «ανίερος εκμεταλλευτής» ήταν ο υπαίτιος της πείνας και της δυστυχίας των πολιτών της Παλαιάς Ελλάδας καθώς και του ναυτικού αποκλεισμού.

Ως εκ τούτου το γεμάτο μένος εργαλείο των βασιλικών αναρωτιόταν αν υπήρχε κανείς σώφρων άνθρωπος, που να πίστευε πως ο λαός θα δεχόταν ποτέ στους κόλπους του «τον στραγγαλιστήν των δικαιωμάτων του, τον εμπρηστήν του Κράτους του, τον δολοφόνον του Βασιλέως του». Μοναδική απόρροια της στάσης του «ραδιούργου» ήταν να τονωθεί η

¹⁸⁷ *Σκριπ*, 11, 28 Ιανουαρίου 1917 & 4 Φεβρουαρίου 1917.

¹⁸⁸ *Σκριπ*, 10, 29 Ιανουαρίου 1917 & 23 Φεβρουαρίου 1917 & 19 Μαρτίου 1917.

¹⁸⁹ *Σκριπ*, 17, 18 Μαρτίου 1917 & 16 Απριλίου 1917.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

λατρεία των Ελλήνων προς τον «Μέγαν Βασιλέα» αλλά και η απέχθειά τους προς ένα «Μέγα Προδότη».¹⁹⁰

Βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί πως το *Σκριπ*, στρατευμένο στην υπηρεσία του λαϊκισμού και στην καλλιέργεια εύληπτων στερεοτύπων, κατακεραύνωνε τον Βενιζέλο για την «προδοτική» του πολιτική. Επιπροσθέτως την χαρακτήριζε βαθιά αντεθνική, εξαιτίας της απόλυτης σύμπτωσής της με τα ανταντικά συμφέροντα. Μετά βδελυγμίας επεδίωκε να κινητοποιήσει το αναγνωστικό κοινό υπέρ της εθνικής «σωτηρίας» και της λαϊκής ενότητας, που απειλούνταν τα μέγιστα από τον Βενιζέλο.

¹⁹⁰ *Σκριπ*, 1, 25 Μαΐου 1917.

5. Η απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου

5.1 Η αυλαία έπεσε

Η διαρκής αθέτηση των όρων των τελεσιγράφων και η βίαιη αντίδραση της κυβέρνησης Αθηνών κατά τα Νοεμβριανά ανάγκασε τις Μεγάλες Δυνάμεις και ιδίως το Παρίσι να σκληρύνουν τη στάση τους προς τον βασιλιά, πράγμα το οποίο διαφάνηκε εξ αρχής με τον ναυτικό αποκλεισμό.¹⁹¹ Παρόλ' αυτά παρατηρήθηκε αδυναμία των Συμμάχων να υιοθετήσουν κοινή γραμμή απέναντι στο «ελληνικό πρόβλημα» και να καταφέρουν να συμφιλιώσουν τις δύο αντίπαλες παρατάξεις.¹⁹² Αυτή την έλλειψη ομοφωνίας στους κόλπους της Entente εκμεταλλεύθηκε ο μονάρχης, επιθυμώντας διακαώς να διασωθεί. Έτσι επιχείρησε τον εξευμενισμό των Άγγλων, με την αντικατάσταση της κυβέρνησης Λάμπρου με νέα -του Ζαΐμη- και με την επαναλειτουργία των βενιζελικών εφημερίδων.¹⁹³

Ο γόρδιος δεσμός του ελληνικού αδιεξόδου κόπηκε, όταν τρία καταλυτικά γεγονότα έλαβαν χώρα στην παγκόσμια πολιτική σκηνή: η κήρυξη της ρωσικής επανάστασης (Φεβρουάριος 1917), η εμπλοκή των ΗΠΑ στον πόλεμο, που μετέβαλε την ισορροπία δυνάμεων, και η ανάληψη της πρωθυπουργίας απ' τον Alexandre Ribot στη Γαλλία.¹⁹⁴ Βάσει των νέων δεδομένων ο κλοιός γύρω από τον άνακτα και τους οπαδούς του έσφιγγε ασφυκτικά και η δρομολόγηση της εκθρόνισής του ήταν ζήτημα χρόνου.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Aristide Briand (Μάρτιος 1917), ο νέος πρωθυπουργός ακολούθησε δυναμικότερη πολιτική έναντι του Έλληνα μονάρχη, θέτοντας τέλος στην επιδίωξη συνδιαλλαγής μεταξύ Θεσσαλονίκης και Αθηνών. Πρότεινε την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου, προκειμένου να επιτευχθεί η συμπόρευση της ενοποιημένης υπό τον Βενιζέλο χώρας με τους Συμμάχους.¹⁹⁵ Ωστόσο οι συντηρητικοί κύκλοι της Αγγλίας διαφώνησαν με την αυστηρή γαλλική στάση, διότι την θεώρησαν πλήγμα στη δυναστεία. Τελικά ο Ribot απέσπασε τη συγκατάθεση του Λονδίνου για έξωση του βασιλιά, καθώς

¹⁹¹ Βερέμης, Θ., - Κολιόπουλος, Γ., ό.π., σ.350-351.

¹⁹² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ.43.

¹⁹³ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.110.

¹⁹⁴ Λεονταρίτης, Γ., ό.π., σ.26.

¹⁹⁵ Πετσάλης-Διομήδης, Ν., *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17: καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1988, σ.71.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

επειγόταν να μειώσει τα στρατεύματά του στο μακεδονικό μέτωπο.¹⁹⁶ Οι αντιρρήσεις της Ιταλίας κάμφθηκαν μετά τη συνδιάσκεψη του Αγίου Ιωάννη της Μωριέννης (Απρίλιος 1917), όταν της προσφέρθηκε ως δέλεαρ μια σημαντική σφαίρα επιρροής στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία, συμπεριλαμβανομένης της Σμύρνης.¹⁹⁷ Επιπροσθέτως και η Ρωσία δε συναινούσε στην αποπομπή του Έλληνα ηγεμόνα.

Ήταν γεγονός πως ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να παρατείνει άλλο την παραμονή του στον θρόνο, συνθήκη που τόσα χρόνια εξασφαλίστηκε -μεταξύ άλλων- με τη στήριξη του τσαρισμού και την ανθελληνική πολιτική της Ιταλίας.¹⁹⁸ Τελικά οι Σύμμαχοι αποφάσισαν τον οριστικό διακανονισμό του ελληνικού ζητήματος, αποφεύγοντας άλλη μία αιματοχυσία.¹⁹⁹ Το σχέδιο ανέλαβε να φέρει εις πέρας ο Γάλλος γεροϋσιαστής Charles Jonnart ως «ύπατος αρμοστής των εγγυητριών δυνάμεων» της Ελλάδας. Στις 29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917 επέδωσε τελεσίγραφο στον πρωθυπουργό Ζαΐμη, ενώ οι Γάλλοι είχαν ήδη καταλάβει τον Ισθμό της Κορίνθου και είχαν αποβιβάσει δυνάμεις στη Θεσσαλία. Αυτό αξίωνε την άμεση παραίτηση του άνακτα εντός εικοσιτεσσάρων ωρών αλλά και του γερμανόφιλου πρίγκιπα-διαδόχου Γεωργίου.²⁰⁰

Ο Κωνσταντίνος τελικά αποσύρθηκε υπέρ του δευτερότοκου γιού του Αλέξανδρου δίχως όμως να παραιτηθεί απ'τον θρόνο. Επακόλουθο της αποδοχής του τελεσίγραφου ήταν η άρση του ναυτικού αποκλεισμού, η διευκόλυνση στην εισαγωγή σιτηρών στην πρωτεύουσα και η απόβαση των Γάλλων στον Πειραιά.²⁰¹ Την επομένη ο ανώτατος άρχοντας με διάγγελμα προς τον λαό ανακοίνωσε πως αποχωρεί από την πατρίδα και αφήνει στον θρόνο τον Αλέξανδρο. Ενδιαφέρον παρουσίασε το γεγονός ότι δεν αναφερόταν πουθενά ο όρος «παραίτηση», προκειμένου η επιστροφή του μελλοντικά να παραμείνει ανοικτή. Μάλιστα ο ίδιος επέλεξε να μην έρθει σε βίαη ρήξη με το καινούργιο καθεστώς, καθώς δε

¹⁹⁶ Βερέμης, Θ., -Κολιόπουλος, Γ., ό.π., σ.351.

¹⁹⁷ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σ.44.

¹⁹⁸ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.282.

¹⁹⁹ Λεονταρίτης, Γ., ό.π., σ.45-46.

²⁰⁰ Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Τίτλος: Έκθεση του Ν. Αποστολόπουλου προς Διευθυντή σχετικά με την αποστολή του Γάλλου Γεροϋσιαστή Ζοννάρ το 1917 στην Ελλάδα, φάκελος 12, τεκμήριο 19, 21-4-20.

²⁰¹ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.111 & Βερέμης, Θ., - Κολιόπουλος, Γ., ό.π., σ.352.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

διαφαινόταν τελεσίδικη η απόφαση για την τύχη της δυναστείας.²⁰² Επρόκειτο για μια ιδιαίτερα ανώμαλη συνθήκη, που κυφορούσε σοβαρές εξελίξεις.

Σύμφωνα με τον Λεονταρίτη, με την αναγκαστική εκθρόνιση του Κωνσταντίνου εξυπηρετούνταν τρεις στόχοι της Entente: η λήξη των αγγλογαλλικών προστριβών στο βαλκανικό μέτωπο, η ενοποίηση της Ελλάδας υπό τον Βενιζέλο και τέλος η συμμετοχή της στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων.²⁰³ Ή αλλιώς, κατά τα λεγόμενα των βενιζελικών εφημερίδων, οι «Προστάτιδες» Δυνάμεις προχωρώντας στην οριστική διευθέτηση του «ελληνικού προβλήματος», μεριμνούσαν για την Ελλάδα και τώρα αξίωναν απ' αυτήν να επιλέξει την ορθή πλευρά στη χορεία των αντιμαχόμενων συνασπισμών.²⁰⁴

5.2 Ο «θρήνος» των βασιλικών στον αντίποδα της ικανοποίησης των βενιζελικών

Οι βενιζελικές εφημερίδες παρουσίασαν στην πλειοψηφία τους δηκτικά την πένθιμη ατμόσφαιρα στο άκουσμα της είδησης της αποπομπής του Κωνσταντίνου. Την θεώρησαν λογικότατη συνέπεια της ανειλικρινούς στάσης του προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, των αλλεπάλληλων παραβιάσεων του Συντάγματος και του πολιτικού αδιεξόδου, στο οποίο είχε οδηγηθεί η χώρα, εξαιτίας της επαμφοτερίζουσας πολιτικής των βασιλικών κυβερνήσεων. Αντιθέτως οι μονάρχες των Κεντρικών Δυνάμεων θεώρησαν την εκθρόνιση του ηγεμόνα ως το αποκορύφωμα των επανειλημμένων πιέσεων των Συμμάχων την τελευταία διετία.²⁰⁵

Ο βενιζελικός προπαγανδιστικός μηχανισμός ανέφερε πως οι κάτοικοι της Παλαιάς Ελλάδας, άλλοτε λυπημένοι και άλλοτε εξοργισμένοι με την Entente, περιφέρονταν με ανθοστόλιστα πορτρέτα του βασιλικού ζεύγους ανά χείρας. Ωστόσο ο φανατικός Τύπος σχολίαζε σκωπτικά πως ελάχιστοι ήταν οι πιστοί οπαδοί του βασιλιά, που συγκεντρώθηκαν έξω από τα ανάκτορα και πως, ακόμα και οι Επίστρατοι που μαζεύτηκαν εκεί, το έκαναν

²⁰² Ενεπεκίδης, Π., *Η Δόξα και ο Διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης, 1908-1918*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1992, σ.551-552 & Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.353.

²⁰³ Λεονταρίτης, Γ., ό.π., σ.69.

²⁰⁴ *Εθνος*, 30-5-17 & *Πατρίς*, 31-5-17.

²⁰⁵ Λεονταρίτης, Γ., ό.π., σ.63-64.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

κατόπιν χρηματισμού. Κατ'αυτόν το «πεπτωκός είδωλο» οδηγήθηκε στην εξορία εν μέσω εκκωφαντικής σιγής.²⁰⁶

Σε αυτό το σημείο είναι καίρια η παρατήρηση πως η προπαγάνδα εν μέσω του Εθνικού Διχασμού αξιοποιούσε ποικίλες παραπλανητικές μεθόδους. Πιο συγκεκριμένα, μέσω της διαστρέβλωσης της αλήθειας, επιχειρήθηκε η αποσιώπηση του μεγάλου αντίκτυπου που είχε στον λαό η εκδίωξη του Κωνσταντίνου. Παρόλ'αυτά μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη η αγανάκτηση της φιλοβενιζελικής προπαγάνδας, όταν κατακρίνει τον άνακτα ως «προδότη», γιατί ακόμα και στην εξορία συνέχισε να μηχανορραφεί εναντίον της Ελλάδας και να εξυπηρετεί γερμανικά συμφέροντα.

Αναμφίβολα η αντίδραση των βενιζελικών στην αποπομπή του «Αχάριστου, Εγκληματία και Προδότη βασιλέα» -σύμφωνα με τους πιο ακραίους- ήταν ενθουσιώδης, καθώς τερματίστηκε η εφιαλτική πολύμηνη περίοδος που βίωναν.²⁰⁷ Βαθύτατα ικανοποιημένος με τις εξελίξεις ο Σπύρος Σπυριδωνίδης σημειώνει στο προπαγανδιστικό του έργο πως δεν πέρασαν δύο μήνες απ'την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και τα πρώτα θετικά αποτελέσματα για την Αθήνα ήταν φανερά. Η χώρα αντιμετωπιζόταν πλέον ως ισότιμο μέλος της Entente, «εξησφάλισε την μη απώλειαν ουδέ σπιθαμής εδάφους της» και μπορούσε να προσβλέπει σε ένα αισιόδοξο μέλλον, εφόσον απαλλάχθηκε από τα «πολιτικά καθάρματα».²⁰⁸

Εν κατακλείδι, ορθός είναι ο ισχυρισμός πως μεγάλο μέρος των ελληνικών φιλοβενιζελικών κειμένων έβριθαν από φανατισμό και υπερβολή, αποσκοπώντας στη χειραγωγή της κοινής γνώμης. Δεν είναι τυχαίο πως οι σωφρονέστεροι βενιζελικοί συντάκτες, όπως Μακκάς, Θεοδοσιάδης κ.ά., επέλεξαν την ενσυνείδητη αποχή από την περαιτέρω πόλωση της ελληνικής κοινωνίας.

5.3 Η αντισυνταγματικότητα της απόφασης της Entente

Οι αντιβενιζελικοί προπαγανδιστές παρουσίασαν με οδύνη και οργή τα συμβάντα των τελευταίων ημερών του Κωνσταντίνου ως βασιλιά του ελληνικού κράτους, ψέγοντας τους

²⁰⁶ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.423-424,453-454.

²⁰⁷ Πατριωτική Ένωσις, ό.π., σ.66.

²⁰⁸ Σπυριδωνίδης, Σ., ό.π., σ.77-78.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Συμμάχους για την -κατ'αυτούς- προδήλως παράνομη και αντισυνταγματική απόφαση, καθώς η μόνη έγνοιά τους ήταν η επίδειξη ισχύος και η επιβολή του Βενιζέλου ακόμα και βιαίως.²⁰⁹ Κατά τους υποστηρικτές του άνακτα, ενώ εκείνος συμπεριφέρθηκε νομοταγώς, οι «Εγγυήτριες» Δυνάμεις έκαναν κατάχρηση εξουσίας, με δικαιολογητική βάση τις συνθήκες 1863-1864 που τους αναγνώριζαν το δικαίωμα παρέμβασης στα εσωτερικά της χώρας. Ταυτόχρονα παραβίασαν κατάφωρα τα Πρωτόκολλα του Λονδίνου (1830, 1832), που όριζαν την Ελλάδα ανεξάρτητο και κυρίαρχο βασίλειο αλλά και το ελληνικό Σύνταγμα, το οποίο είχαν εγγυηθεί οι ίδιες.²¹⁰

Συνεπώς τον Ιούνιο του 1917 παρακάμφθηκε η συνταγματική οδός και χωρίς να πιστοποιείται από επίσημο έγγραφο η παραίτηση του Κωνσταντίνου ορίστηκε νέος βασιλιάς, ο περισσότερο ευπειθής Αλέξανδρος. Ο Φίλιππος Δραγούμης τόνιζε πως ο άνακτας εξαναγκάστηκε να απομακρυνθεί απ'τον θρόνο και την πατρίδα του «από τη βία των ξένων και για το καλό του έθνους».²¹¹ Στο ίδιο μήκος κύματος ο Αδαμάντιος Πολυζωίδης επεσήμαινε πως οι Σύμμαχοι «απεφάσισαν να θέσουν τέρμα εις την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος. [...] Αι ξένοι λόγχοι θα εξετόπιζον Εκείνον τον οποίον ελάτρευεν ο Ελληνισμός και τον οποίον δεν ετόλμα να προδώση ούτε την τελευταίαν στιγμήν».²¹²

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως η βασιλική προπαγανδιστική δραστηριότητα έριξε τα βέλη της στην Entente, αποσιωπώντας -όπως ήταν αναμενόμενο- το πλήγμα που κατάφερε ο Κωνσταντίνος στο κύρος των Συμμάχων με τα Νοεμβριανά αλλά και τις πιέσεις που ασκούσε το καθεστώς της Αθήνας στους ομοϊδεάτες του Βενιζέλου και τη στρατιά του Sarrail στη Μακεδονία. Είναι φανερό πως οι παραπάνω κινήσεις και η συνεχής υπονόμευση της συνεργασίας με τους Συμμάχους, οδήγησαν νομοτελειακά στην υιοθέτηση μιας επιθετικής παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στη χώρα και στον τερματισμό κάθε ίχνους ανοχής προς τον μονάρχη.

²⁰⁹ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.453-454.

²¹⁰ Γαρδίκας, Κ., *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1999, σ.84-86 & Διβάνη, Λ., ό.π., σ.75.

²¹¹ Δραγούμης, Φ., *Ημερολόγιο. Διχασμός 1916-1919*, επιμ. Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα, 1995, σ.23.

²¹² Πολυζωίδης, Α., ό.π., σ.360-361.

5.4 Οι ύστατες τραγικές μέρες

Σύσσωμη η φιλοβασιλική προπαγάνδα παρουσίασε την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου ως επώδυνο χτύπημα της πλειοψηφίας του λαού, ο οποίος λάτρευε τον θριαμβευτή των Βαλκανικών Πολέμων, τον «Γυιο του Αετού», που πρόθυμος υπέκυψε στις απαιτήσεις των Συμμάχων, θυσιάζοντας τον θρόνο για τη σωτηρία της πατρίδας του και αποσοβώντας μεγαλύτερα δεινά.²¹³ Σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Πολυζωΐδη αυτός ήταν ο βασιλιάς που «επισκίασε δια της αίγλης του τον μικρόν άνθρωπον όστις επιδιωκών την Δικτατορίαν εχρησιμοποίησε τας ξένας λόγχας [...] δια να κτυπήσει την ιδίαν Πατρίδα».²¹⁴ Αντίστοιχα ο Δημήτριος Βουτετάκης με πομπώδες ύφος εγκωμιάζε τον ηγεμόνα που «εθυσίασε αντί των συμφερόντων της Πατρίδος Του την Βασιλικήν Του αξιοπρέπειαν και τον Θρόνον του. Και έστερξε να εξορισθή και να προπηλακισθή και να χλευασθή και ανά την υφήλιον από Έλληνας και ξένους ως προδότης να διασαλπισθή». Ένας άνακτας που «εις την αρετήν της αγαθότητος και ανεξικακίας μόνον ένας μπορεί να θεωρηθή ότι τον μπροστέρεψε στον κόσμο, ο Χριστός! Και κανείς άλλος».²¹⁵

Είναι αξιοσημείωτο πως στη σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος, ύστερα από την παράδοση του συμμαχικού τελεσίγραφου για άμεση παραίτηση του μονάρχη (29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917), πολλοί από το βασιλικό περιβάλλον (π.χ. Μεταξάς, βασίλισσα Σοφία) επιθυμούσαν αντίσταση μέχρις εσχάτων.²¹⁶ Όμως η απόφαση του Κωνσταντίνου ήταν αμετάκλητη και παρότι προξένησε βαθύτατη στενοχώρια στις λαϊκές μάζες, ο άνακτας συνέστησε να καταπνίξουν τον πόνο τους και να αποδείξουν έμπρακτα την αγάπη τους, τηρώντας απόλυτη τάξη και πειθαρχία.

Εναρμονισμένες με τη θλιβερή ατμόσφαιρα «οι κώδωνες των εκκλησιών ηχούσαν πένθιμα», όλα τα καταστήματα έκλεισαν και η πρωτεύουσα βυθίστηκε στην απελπισία.²¹⁷ Στο ίδιο πλαίσιο ο Δραγούμης σημείωνε πως «Δεν πιστεύω να' κλάψαν ποτέ τόσοι άντρες και να πόνεσε ποτέ λαός τόσο πολύ. Μόνο όταν πήραν την Πόλη οι Τούρκοι θα πονέσαμε

²¹³ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.434,443.

²¹⁴ Πολυζωΐδης, Α., ό.π., σ.349-351.

²¹⁵ Βουτετάκης, Δ., ό.π., σ.61-62,133.

²¹⁶ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σ.111.

²¹⁷ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.353.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

πάλι έτσι». ²¹⁸ Με δάκρυα στα μάτια πλήθος κόσμου περικύκλωσε τα Ανάκτορα και κραύγαζε πως δε θα επέτρεπε στον ηγέτη του να φύγει.

Ακόμα και την παραμονή της αναχώρησης της βασιλικής οικογένειας για την Ελβετία αναρίθμητες αντιπροσωπείες συντεχνιών βρέθηκαν στο Τατόι, για να εκφράσουν την αμέριστη αφοσίωσή τους προς τον μονάρχη, που θυσιάστηκε για χάρη του έθνους. ²¹⁹ Τη στιγμή μάλιστα που επιβιβαζόταν ο Κωνσταντίνος στο πλοίο, ο λαός κουνούσε τα μαντίλια του και φώναζε «Το βασιλιά μας πήραν σε μέρη μακρινά, μα μέσα στην καρδιά μας θα ζη παντοτινά». ²²⁰

Η αντιβενιζελική προπαγάνδα διακρινόμενη από «βυζαντινό» ρομαντισμό διατυμπάνιζε πως οι «σύγχρονοι σταυροφόροι» διάλεξαν την 29^η Μαΐου, ημέρα που θυσιάστηκε ο Κωνσταντίνος ΙΑ Παλαιολόγος, για να αρπάξουν βιαίως από την αγκαλιά των Ελλήνων τον πορφυρογέννητο βασιλιά τους, ενσαρκωτή των αγνότερων εθνικών ιδανικών και άξιο διάδοχο του αλήστου αυτοκράτορα που έπεσε υπερασπιζόμενος την Πόλη. ²²¹

Συμπερασματικά μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα πως η αποπομπή του Κωνσταντίνου συντάραξε τη φιλοβασιλική παράταξη, που στον προπαγανδιστικό της λόγο τον παρουσίαζε ως βασιλιά-μάρτυρα, ο οποίος βίωσε αδιαμαρτύρητα μια άδικη τιμωρία. Ωστόσο απέφυγε να κάνει την παραμικρή νύξη για την έμπλη παλινωδιών στάση που υιοθέτησε ο ανώτατος άρχοντας έναντι των Συμμάχων απ' την έναρξη του πολέμου. Αυτό ήταν αναμενόμενο, αν σκεφτεί κανείς πως είχαν επιστρατευτεί οι δημοσιογραφούντες στο έργο της προπαγάνδισης του εθνοσωτήριου ρόλου του Κωνσταντίνου και της αποδόμησης του Κρητός πολιτικού.

²¹⁸ Δραγούμης, Φ., ό.π., σ.27.

²¹⁹ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.442-446 & Σκριπ, 31-5-17.

²²⁰ Βεντήρης, Γ., ό.π., σ.358.

²²¹ Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.447 & Μαυρογορδάτος, Γ., *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, Πατάκη, Αθήνα, 2020, σ.166.

Συμπεράσματα

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιχείρησε να παρουσιάσει και να μελετήσει τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε η βενιζελική και η βασιλική προπαγάνδα κατά τη διάρκεια της κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού (1916-1917). Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην προβολή των κυριότερων ιστορικών γεγονότων που -υπό διαφορετικό πρίσμα- ερμήνευε η κάθε πλευρά, καθώς και στη διερεύνηση της δημιουργίας πολιτικών μύθων από αμφότερες τις παρατάξεις σε μια τόσο ταραγμένη περίοδο, κατά την οποία η αλήθεια στοχοποιήθηκε. Κοινή είναι η διαπίστωση ότι η προπαγάνδα με την ισοπεδωτική της δύναμη μετατρέπει τον μετριοπαθή θιασώτη μιας άποψης σε ένθερμο ζηλωτή, που εγκολπώνεται στείρα τις θέσεις του προσώπου που υποστηρίζει, απορρίπτοντας ασυζητητί κάθε αντίθετη γνώμη. Όπως σημειώνει και η Μαρία Θεοδοσίου «η θέαση της πραγματικότητας συντελείται μέσω ενός παραμορφωτικού φακού».²²²

Κάτι αντίστοιχο ολοφάνερα συνέβη με τους υποστηρικτές του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, που τασσόμενοι με τη μεριά του ενός ή του άλλου φανατίστηκαν και μεταβλήθηκαν σε αδιάλλακτους υπέρμαχους των δύο πόλων. Είναι γεγονός πως μεσούντος του Εθνικού Διχασμού ξέσπασε για πρώτη φορά τόσο οργανωμένος «προπαγανδιστικός πόλεμος». Στόχος του η χειραγωγή του ελληνικού λαού και η διαμόρφωση στρεβλών συνειδήσεων μέσω της νόθευσης της αλήθειας. Αν και οι αντίπαλες ομάδες διατείνονταν πως μέσα απ' τα προπαγανδιστικά τους κείμενα παρουσίαζαν τα «δίκαιά» τους, είναι «ηλίου φαεινότερον» πως μια επικοινωνιακή εκστρατεία διακρίνεται πάντοτε από υστεροβουλία, λαϊκισμό και ευθείες επιθέσεις στο ήθος του αντιπάλου.

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της προπαγάνδας που ασκήθηκε κατά την περίοδο 1916-1917 ήταν η αγιοποίηση και ο εξωραϊσμός των δύο πρωταγωνιστών του «εθνικού σχίσματος» απ' τους υποστηρικτές τους και οι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί των αντιπάλων, τακτική που πιστοποίησε τη διολίσθηση της πολιτικής από ανταλλαγή επιχειρημάτων σε ανταλλαγή προσβολών. Αναμφίβολα ο ρόλος του Τύπου στη δημιουργία εκατέρωθεν εχθρικών αναπαραστάσεων και στην εδραίωση συγκεκριμένων πολιτικών συμπεριφορών ήταν καθοριστικός.

²²² Θεοδοσίου, Μ., ό.π., σ.457.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Μέσα από την παρουσίαση κομβικών ιστορικών γεγονότων, όπως τα Νοεμβριανά, το Ανάθεμα και η εκθρόνιση του άνακτα, αποκαλύφθηκε πως επιστρατεύτηκαν τόσο οι βενιζελικοί όσο και οι αντιβενιζελικοί προπαγανδιστές, προκειμένου να στοχοποιήσουν πρόσωπα, να αποσιωπήσουν ενέργειες μη συμφέρουσες για την παράταξή τους και να οικοδομήσουν το αφήγημά τους. Επιπροσθέτως στο προπαγανδιστικό υλικό των δύο πλευρών ξεχωριστή θέση κατείχε ο ξένος παράγοντας. Οι μεν βενιζελικοί αναφέρονταν συνεχώς στη διαχρονική βοήθεια που προσέφεραν στην Ελλάδα οι Σύμμαχοι, τη στιγμή που οι βασιλικοί έστρεφαν τα βέλη τους στις «Προστάτιδες» Δυνάμεις, που αναμείχθηκαν στα εσωτερικά ενός κυρίαρχου κράτους και σε συνεργασία με τον Κρητικό πολιτικό υπονόμευσαν τον θρόνο.

Εν κατακλείδι, μπορεί στους Βαλκανικούς Πολέμους η Ελλάδα να βίωσε μεγάλες διπλωματικές και στρατιωτικές επιτυχίες όμως οι διαφορές Κωνσταντίνου και Βενιζέλου σοβούσαν. Αναδύθηκαν με ιδιαίτερη ένταση με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οδήγησαν σε μία αντιπαράθεση με βαθύτατα πολιτειακές προεκτάσεις, διότι ο Εθνικός Διχασμός εκδηλώθηκε και ως μία πάλη μεταξύ του βασιλικού απολυταρχισμού και της γνήσιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.²²³ Συνεπώς μετά τη ρήξη στις σχέσεις των δύο αντρών οι προπαγανδιστικοί τους μηχανισμοί παρουσίασαν μια διαμετρικά αντίθετη εικόνα του πολιτικοκοινωνικού γίνεσθαι. Η επιχειρηματολογία και των δύο παρατάξεων ήταν ενίοτε εξίσου πειστική και έσυρε σε πρωτόγνωρη πόλωση και διχόνοια την ελληνική κοινωνία.

Συμπερασματικά με την παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να υπερτονιστεί ο καταλυτικός ρόλος της προπαγάνδας εν μέσω του Εθνικού Διχασμού. Βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί πως όχι μόνο συντήρησε αλλά και όξυνε τη σφοδρή πολιτική αντιπαράθεση, που ρηγγάτωσε την Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και έμελλε να τήν ταλανίσει για πολλές δεκαετίες ακόμα.

²²³ Πλουμίδης, Σ., «Συντηρητισμός», ό.π., σ.124.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος, Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2011.

Βαρούτσος, Π., *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα, 2019.

Βεντήρης, Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920: Ιστορική Μελέτη*, τόμ.2, Πυρσός, Αθήνα, 1931.

Βερέμης, Θ.,- Κολιόπουλος, Γ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006.

Βουτετάκης, Δ., *Η πολιτεία του Βασιλέως Κωνσταντίνου από της ενάρξεως του πολέμου μέχρι της ημέρας της εξορίας του*, Εκ του Τυπογραφείου Γ.Η. Καλλέργη & Σίας, Αθήνα, 1921, (2^η έκδοση).

Γιαννουλόπουλος, Γ., «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*»: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003.

Γαρδίκας, Κ., *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1999.

Γκιώνης, Κ., *Τα Νοεμβριανά μέσα από τον Τύπο της Εποχής* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Νεάπολης Πάφου, Πάφος, 2021.

Γούναρης, Β., - Χριστοπούλου, Μ., «Επαναπροσεγγίζοντας τον Εθνικό Διχασμό: Οι ιδεολογικές συνιστώσες». Στο *Ελληνικά*, τομ.68, 2019.

Dakin, D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2022.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Διαμαντόπουλος, Ν., *Η παρουσίαση του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου Α΄ μέσα από τον Τύπο του Εθνικού Διχασμού*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2017. Ανακτήθηκε 22 Μαΐου 2024, από <https://www.academia.edu>.

Δέλτα, Π.Σ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες- Αλληλογραφία, (Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα Α΄)*, Ερμής, Αθήνα, 1978.

Διβάνη, Λ., *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι, 1821-1940*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2014.

Δραγούμης, Φ., *Ημερολόγιο. Διχασμός 1916-1919*, επιμ. Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα, 1995.

Ενεπεκίδης, Π., *Η Δόξα και ο Διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης, 1908-1918*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1992.

Gibbons, H. A. *Βενιζέλος. Μια βιογραφία 1864-1920* (τίτλος πρωτοτύπου: Venizelos, 1920), μτφρ. Μιχάλης Κατσιμίτσης, Ευρασία, Αθήνα, 2008.

Θεοδοσίου, Μ., *Η προπαγάνδα στην υπηρεσία του Εθνικού Διχασμού*, Παπαζήση, Αθήνα, 2023.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 έως το 1941*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978.

Καρολίδης, Π., *Η ελληνική βασιλεία ως εθνική ιδέα. Λόγος εκφωνηθείς υπό Π.Καρολίδου, καθηγητού της Ιστορίας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω, τη 21^η Μαΐου 1916*, Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, 1916.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Κλάψης, Α., Κούμας, Μ., *Εθνικές κρίσεις-Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές Εκδόσεις ΑΕ, Αθήνα, 2019.

Κοντογιώργος, Χ., *Τα παρασκήνια του Αναθέματος. Σημαντικά αποκαλύψεις*, Τύποις, Αθαν. Γ. Δεληγιάννη, Αθήνα, 1917.

Κρατερός Σ., *Η τραγωδία ενός Βασιλέως. Πολιτικοκοινωνική μελέτη*, Τυπογραφείον Π.Α. Πετράκου, Αθήνα, 1918, (2^η έκδοση),.

Λεονταρίτης, Γ., *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2000.

Λοστορίδης, Σ., *Η δράση των Αγγλογάλλων και οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα την περίοδο 1915-1918 σύμφωνα με την εφημερίδα ΤΟ ΦΩΣ* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2007.

Leon, G., *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1974.

Μαυρογορδάτος, Γ., *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα, 2015.

Μαυρογορδάτος, Γ., *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, Πατάκη, Αθήνα, 2020.

Μαυρομμάτης, Ε., *Κωνσταντίνος, Κωνσταντινίζοντες, Κωνσταντινισμός. (Αναμνήσεις-Αποκαλύψεις)*, Αθήνα, Έκδοσις Πατρίδος, 1920.

Messinger, G., *British propaganda and the state in the First World War*, Manchester University Press, Manchester, 1992.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Μεταξάς, Ι., *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού (και της Μικρασιατικής Καταστροφής)*, Καθημερινή, Αθήνα, 1935.

Μιχαηλίδης, Ι., «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στο Σούρλας, Π. κ.ά. (επιμ). *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά συμποσίου 3-4 Οκτωβρίου, Θεσσαλονίκη, 2016.

Μουρέλος, Γ., «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους Συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)». *Μνήμων*, 8, 1982, σ.150-188.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.230>.

Μουρέλος, Γ., *Τα «Νοεμβριανά» του 1916: Από το Αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκη, Αθήνα, 2007.

Νανάκης, Α., *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008.

Πάνας, Φ., *Ποιός ο πραγματικός Βενιζέλος*, χ.ε., Αθήνα, 1928.

Παπαδημητρίου, Δ., *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1990.

Παπαϊωάννου, Χ., *Η διπλωματία του Εθνικού Διχασμού* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2018.

Πατριωτική Ένωσις (εκδ.) *Ιστορία της Ελλάδος από Φεβρουαρίου 1915 μέχρι σήμερα, εις ολίγα λόγια (Οκτώβριος 1918)*, Αθήνα, 1918.

Πατριωτική Ένωσις (εκδ.) *Φως δι'όλον τον λαό, φως διά κάθε πολίτην, φως διά κάθε Έλληνα. Τι αποκαλύπτει η Λευκή Βίβλος*, Αθήνα, 1918.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Πετσάλης-Διομήδης, Ν., *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17: καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1988.

Πλουμίδης, Σ., *Η «σιδηρά» δεκαετία: Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, Μίνωας, Αθήνα, 2022.

Πλουμίδης, Σ., «Συντηρητισμός εναντίον ριζοσπαστισμού: Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού». Στο Σούρλας, Π. κ.ά. (επιμ). *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά συμποσίου 3-4 Οκτωβρίου, Θεσσαλονίκη, 2016.

Πολυζώιδης, Α., *Η ελληνική ουδετερότης και ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος*, χ.ε., Νέα Υόρκη, 1917.

Ρέπουλης, Ε., *Ομιλία, περί της εν Αθήναις τυραννίας και του Αγώνος της Εθνικής Αμύνης*, χ.τ., 1916.

Ριζάς, Σ., *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2019.

Σβολόπουλος, Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Α' τόμος, Εστία, Αθήνα, 2001.

Σπυριδωνίδης, Σ., *Η Εθνική Προδοσία: Ιστορική μελέτη επί των γεγονότων της θλιβερωτέρας διά τον Ελληνισμόν περιόδου της ιστορίας του*, Αθήνα, Τύποις Ερμού Αλέξ. Βιτσικουνάκη, 1917.

Τσιρώνης, Θ., *Εκκλησία πολιτευόμενη. Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Επικέντρο, Θεσσαλονίκη, 2010.

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Χεκίμογλου, Ε., «Γεννάδιος εναντίον Θεοκλήτου. Η εκκλησιαστική δίκη των Συνοδικών (1917) για το ρόλο τους στα Νοεμβριανά», στο *Εθνικός Διχασμός: Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Ανάθεμα», 1916-1917*, (σ.131-154). Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, Αθήνα, 2009.

Χουρμούζιος, Χ., *Τα κατά την 18^{ην} και 19^{ην} Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα. Μετά ιστορικής προεισαγωγής και επί τη βάσει των γενομένων εν τη Βουλή και δι'έπισήμων εγγράφων αποκαλύψεων*, Εκ των τυπογραφίων της «Εσπερίας», Λονδίνο, 1919.

Χριστοπούλου, Μ., «Ο “ονειροπόλος πραγματοποιός”: Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909-1920», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές*, (σ.255-272). Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014.

Χριστοπούλου, Μ., «“Φερόμεθα προς την πτέρναν του Εθνικού Εξομώτου...”». Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης». Στο Σούρλας, Π. κ.ά. (επιμ). *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης: Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*. Πρακτικά συμποσίου (3-4 Οκτωβρίου 2016), Θεσσαλονίκη, 2017.

Εφημερίδες

Αθήναι

Αστήρ

Αστραπή

Έθνος

Εμπρός

Εστία

Εφημερίς

Καιροί

Κήρυξ

Νέα Ημέρα Τεργέστης

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Παρίς

Σκριπ

Σφαίρα

Χρόνος

Αρχειακές πηγές

Ψηφιακές συλλογές από το Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελ. Βενιζέλου, Χανιά

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Παράρτημα Α: Εικογραφικό υλικό

Φωτογραφικό υλικό από το Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Βενιζέλος»

Το ανάθεμα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου (φάκελος 3, τεκμήριο 201)

Καταστροφές στο υπνοδωμάτιο του σπιτιού του Βενιζέλου επί των οδών Πανεπιστημίου και Λυκαβηττού κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών (φάκελος 7, τεκμήριο 52)

Μαρία Κριτζαλιώτη, «Η Αθήνα του αποκλεισμού: προπαγάνδα και δημόσιος λόγος, 1916-1917»

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.